Д.Я. Телегін

ІГРЕНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ПОДНІПРОВ'Ї ТА ПРОБЛЕМА ЖИТЛОБУДУВАННЯ В МЕЗОЛІТІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

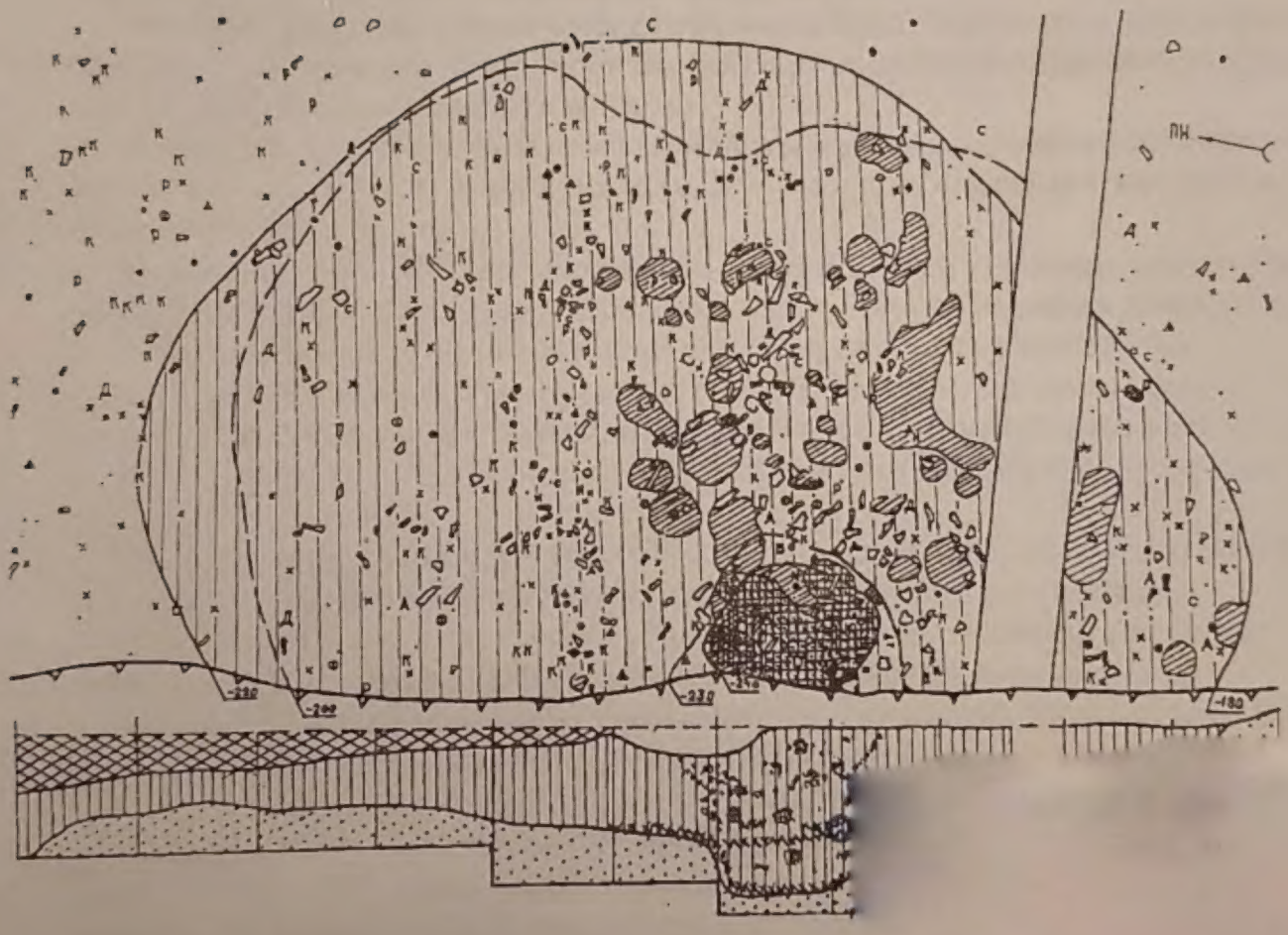

Луганськ
Шлях 2002

ББК 63.4 (Укр)
Т31

Т31 **Телегін Д.Я.** Ігренське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. – Луганськ: Шлях, 2002. – 92 с.
ISBN 966-650-069-8

У монографії підводяться підсумки багатолітніх досліджень однієї з найяскравіших пам'яток Східної Європи доби мезоліту Ігрень 8. Для археологів, краєзнавців, музейних працівників, студентів історичних факультетів.

ББК 63.4 (4Укр)

Рекомендоване до видання Науково-технічною Радою Запорізького державного університету.

ISBN 966-650-069-8

© Телегін Д.Я, 2002
© Шлях, 2002

Вступні зауваження

Досліджене під керівництвом автора поселення на Ігренському півострові, тепер у межах м. Дніпропетровська є в значній мірі унікальним для Подніпров'я і півдня Східної Європи взагалі. Особливість цієї пам'ятки полягає, перш за все, в досить добрій збереженості решток напівземлянкових жител великих розмірів, які в своїй заглибленій частині збереглися повністю чи майже повністю. Деякі з них загинули, очевидно, від пожежі, що сприяло збереженню навіть деталей їх конструкцій. По розміщенню жител тут вдається простежити планування всього поселення.

В житлах і навколо них в культурному шарі поселення зібраний великий речовий матеріал – крем'яні і кістяні знаряддя, рештки фауни, що дозволяє говорити про культурну приналежність мешканців цих жител, а також з'ясувати форму їх господарства, глибше зрозуміти деякі боки технології в обробці кістки і рогу.

Разом з автором на поселенні по кілька сезонів працювали, керуючи роботами в окремих розкопах – Л.Л. Залізняк, С.А. Балакін, Д.Ю. Нужний. В роботі експедиції приймали участь також В.М. Степанчук, І.В. Кравец, О.В. Бодянський, О.Т. Онищенко, С.В. Смірнов (1988), Л.М. Щербина (1990), студенти – практиканти вузів України, гуртківці-археологи Києва і Дніпропетровська та ін. Всім учасникам робіт на Ігренському поселенні за надану, нерідко, не заміниму допомогу, автор висловлює щиру подяку.

Слід визначити, що збереженість кістяних і рогових виробів і фауни тут досить добра, з чим пов'язана і велика їх кількість. Очевидно, тут для цього були сприятливі умови, а саме: відносно велика глибина їх залягання в щільному грунті, а також наявність скупчень черепашок, які, як відомо, сприяють консервації кістки.

Знахідки артефактів у кожному із десяти жител Ігрені становлять собою в значній мірі замкнений комплекс. А в цілому, вони можуть розглядатись як окремий «Ігренський» тип індустрії мезолітичної епохи на Україні.

В процесі довголітніх розкопок на поселенні нам вдалося досить детально простежити стратиграфічні умови залягання пам'ятки. Для її датування одержано вже близько 20 радікарбонних визначень.

Всі ці дані мають важливе значення для вивчення історії і культури мезолітичного населення півдня Східної Європи, особливо ж, мабуть, в галузі розуміння домобудування і планування поселень, що для мезоліту у нас ще практично не розроблялося.

Складність проблеми домобудування і планування поселень епохи мезоліту досі полягала, перш за все, в дуже малій кількості джерел і часто поганій збереженості об'єктів. В цьому відношенні справа стоїть краще навіть для більш ранньої пізньопалеолітичної епохи, ніж для мезоліту.

Як відомо, найдавніші сліди спорудження штучних житлових споруд відзначаються ще в ранньому палеоліті, наприклад, на території північно-східної Африки.

Загальне визнання серед вчених здобули житла пізнього палеоліту, досліджені, зокрема, басейнах Дніпра і Дону (Костенки, Гагаріно, Мізин, Межирічі та ін.).

Це були досить монументальні наземні споруди, виготовлені часто з кісток і бивнів мамонта. Вони мали здебільшого округлу форму, хоча відомі такі споруди і видовжених обрисів. Стінками в них нерідко слугували черепи мамонтів, каркас із бивнів і жердин перекривався, очевидно, шкурами тварин. В таких житлах, площею 20 кв. м могли пересиджувати люті зимові морози громади в кількості 20-30 чоловік. За конструкцією пізньопалеолітичні житла України, на думку І.Г. Підоплічко [1], становили собою чум або ярангу сучасних північних народів.

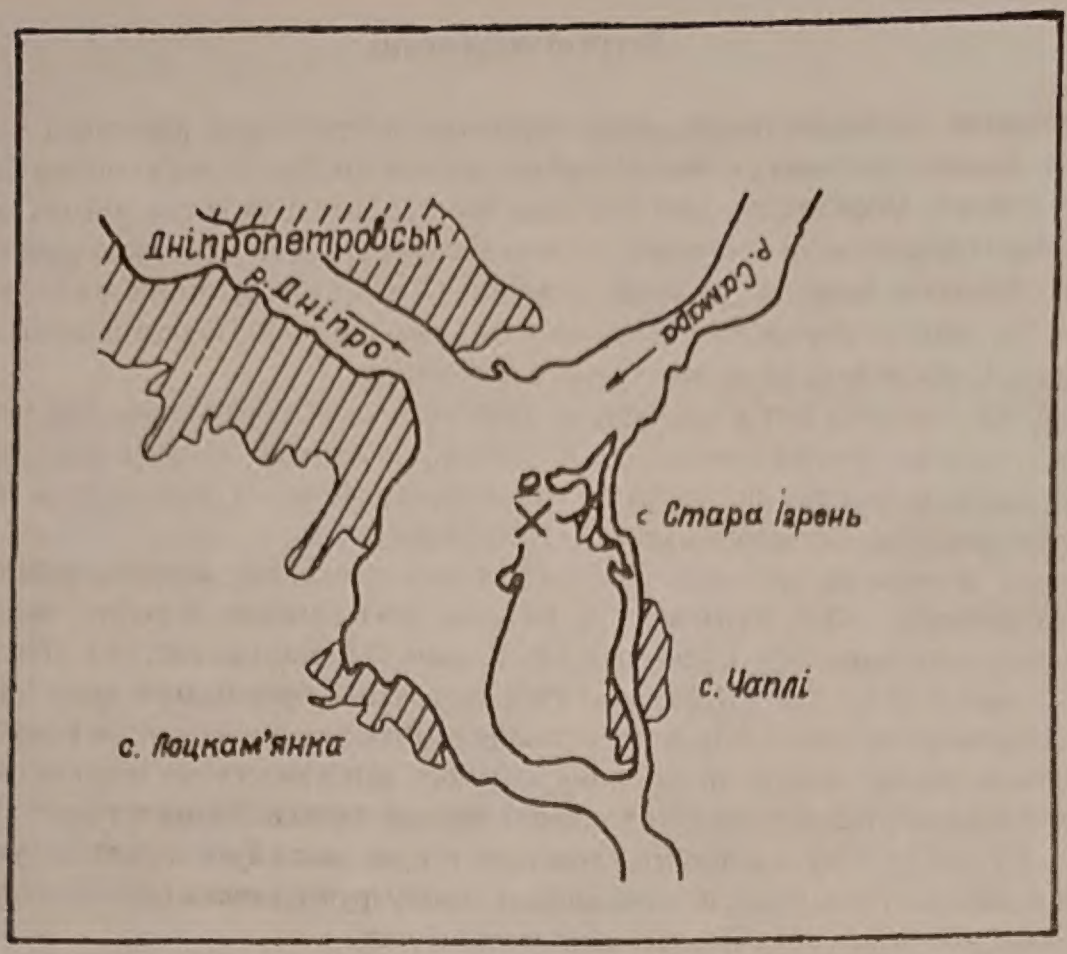

Рис. 1. Місцезнаходження Ігреньского мезолітичного поселення (Х)

Спеціалісти розрізняють серед пізньопалеолітичних жител Сх. Європи кілька їх типів [2. - С.89]. Деякі з них, можливо, слугували і прототипом мезолітичних споруд цього роду і з Ігренського поселення.

Значний фактичний матеріал і численні спостереження при роботі на Ігренському поселенні над житловими спорудами дозволяють поставити питання про домобудування і планування поселень у Подніпров'ї на півдні Східної Європи взагалі. В зв'язку з цим нижче, як аналогії, будуть притягнені дані про мезолітичні житла з суміжних територій, а також етнографічні паралелі про житлові споруди первісних народів.

Дані Ігренського поселення в поєднанні з етнографічними матеріалами проливають світло і на цілий ряд інших проблем історії і культури населення VIII-V тис. до н.е., зокрема, зв'язаних з економікою, побутом, соціальними відносинами тощо в первісному суспільстві.

Доброякісний і численний речовий матеріал Ігренського поселення, взятий здебільшого в замкнутих комплексах окремих жител дозволяє дещо по новому розглядати питання генетичних зв'язків культур мезоліту і неоліту півдня України. Стає, здається очевидним, прямий генетичний зв'язок і мезолітичних пам'яток дніпровського варіанта кукрецької культури з сурською культурою епохи неоліту.

Робота виконана у відділі археології пам'яток кам'яного віку Інституту археології АН УРСР, у фондах і науковому архіві якого знаходяться всі речові і архівні матеріали розкопок на Ігрені.

І. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІГРЕНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ, ЙОГО ТОПОГРАФІЯ ТА СТРАТИГРАФІЧНІ УМОВИ ЗАЛЯГАННЯ ЖИТЕЛ

Рис. 2. Загальний вигляд на розташування
Ігренського поселення з боку гирла р. Самари

Ігренське мезолітичне поселення досліджено на північно-західному кінці так званого Ігренського півострова, який тепер з чотирьох боків омивається озером Дніпрогесу (рис. 1). До спорудження греблі Дніпрогесу тут, однак, ситуація була зовсім інша. Північніше півострова протікала р. Самара, що тут же впадала в Дніпро, а понад самим поселенням зі сходу тяглася довга затока-Підкова, яка була мабуть старим річищем Самари. На захід від півострова ніч свої води на південь Дніпро.

В наш час Ігренський півострів є територію Самарського району м. Дніпропетровська. З півночі на південь його перетинає автотраса, що йде на м. Придніпровськ. Праворуч від траси на узбережжі стоїть с. Стара Ігрень, а приблизно півкілометра на захід від цього села над берегом знаходиться і досліджене нами мезолітичне поселення (рис. 2).

Поверхня півострова з давнім поселенням підноситься тепер над рівнем озера на 3-4 м, в зв'язку з чим тераси інтенсивно розмиваються. За період існування водоймища прибережна смуга півострова шириною 30-40 м вже розмита повністю. Тут тепер вподовж колишніх русел Самари і Дніпра тягнеться мілина глибиною до 1-1,2 м. Коли спадає вода, на мілині можна виявити велику кількість крем'яних виробів мезонеолітичного вигляду, а також ділянки, де на дні залягають скупчення черепашок. За спостереженням А.Т. Онищенко, який тут щорічно разом з гуртківцями-археологами проводить збір матеріалів, найбільша кількість крем'яних виробів зосереджується саме в місцях скупчення черепашок. Якщо врахувати той факт, що мезолітичні житла, про які мова буде далі, включали в своєму заповненні разом з крем'яними виробами і велику кількість черепашок, то можна прийти до висновку, що скупчення черепашок і кременю на мілині є не що інше, як сліди вже розмитих мезолітичних землянок.

Древні поселення розміщувалися на надзаплавній піщаній терасі лівого берега Дніпра.

Сучасна денна поверхня поселення являє більш-менш рівну площину з навіяними невисокими горбами піску. Лише в двох місцях поверхня місця поселення перерізається невеликими ярками, що відкриваються в бік колишньої затоки Підкова. Ці ярки ділять територію поселення на три частини – західну, центральну і східну. Причому, якщо один із ярків (більш західніший) виник мабуть недавно, то другий (східний), судячи за даними

зачистки, є давнім. В період існування мезолітичного поселення він був ще глибший, тепер же – значно заспаний пісками.

В західній частині поселення, крім того, в останній час при спорудженні місцевим рибколгоспом льодовика виникла велика улоговина, де всі верхні шари тераси були зняті майже до верхнього зрізу житла №8. Мезолітичні житла виявлені в усіх трьох частинах вподовж берега близько 250-300 м (рис. 3).

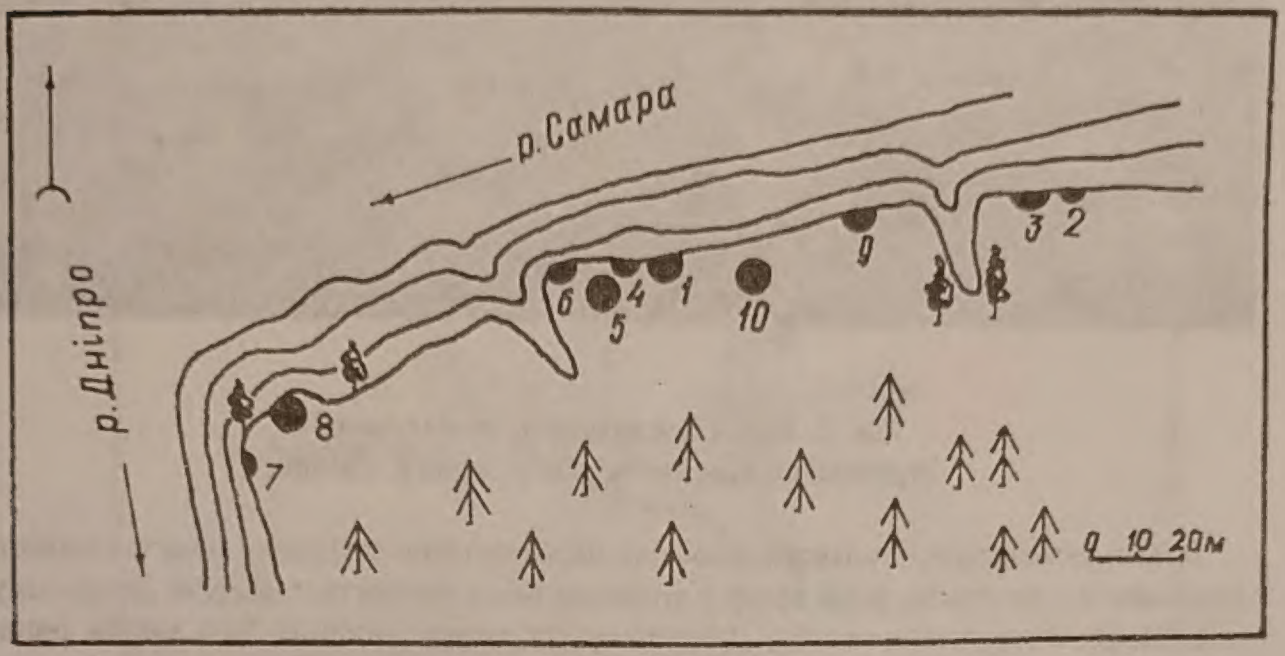

Рис. 3. Розташування жител (1-10) на Ігренському поселення

Ігренське мезолітичне поселення виявлено на початку 30 років в зв'язку з будівництвом Дніпрогесу. На карті району воно було позначено як Ігренська восьма стоянка. Тоді ж М.О. Міллером тут були проведені невеликі розкопки, власне зачистка берега на протязі 22 м. у 1942 році, тобто в період окупації України німцями, зачистки були продовжені і розширені мабуть тим же М.О. Міллером, коли було розкрито понад 100 кв. м площі поселення. Є коротка публікація матеріалів розкопок М.О. Міллера [3], в якій іде мова про дослідження на поселенні в довоєнний час, коли було виявлено близько 20 різночасових поховань енеоліту, бронзи і більш пізнього часу. Про результати розкопок 1942 р. звіту немає.

По закінченню Вітчизняної війни, у 1945 і 1946 рр. на Ігренському поселенні працював А.В. Добровольський [4]. Останнім в притик до зачистки Міллера було закладено два невеликих розкопи загальною площею понад 50 кв. м. В ході цих робіт А.В. Добровольским була зафіксована досить складна стратиграфія нашарувань, що включала за даними дослідника близько десяти горизонтів. Вони датувались ним різним часом – від мезоліту до київоруської епохи включно. Як і в попередніх розкопах, було досліджено кілька древніх поховань та зібрана значна колекція дніпро-донецької кераміки, переважно раннього періоду розвитку цієї культури.

А.В. Добровольским було виявлено в нижніх нашаруваннях багато обвугленого очерету і скупчення таких же жердин, які він вірно трактував, як рештки каркасу якоїсь споруди типу куреня (рис. 4). Але в цілому ні Добровольскому, ні Міллеру за невеликого обсягу робіт визначити контури і характер мезолітичних жител так і не вдалося.

У 50-х, 60-х роках. Ігренське поселення неодноразово відвідувала науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею Л.П. Крилова з краєзнавцями А.І. Приваловим, Почепцовим та іншими. Матеріали цих пошуків зберігаються в фондах Дніпропетровського музею.

Після значної перерви у 1973 році до розкопок на Ігренському півострові звернулась експедиція Інституту археології АН УРСР, що довгі роки (1973-1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990), працювала тут під керівництвом автора.

Хід польових робіт на поселенні, зокрема, розкопки жител, яких тут досліджено 10, проходив в такій послідовності. В перший рік наших робіт на поселенні у 1973 році було уточнено місцезнаходження розкопів попередніх досліджень, та в зачистці вивчена стратиграфія нашарувань, яка як ми побачимо далі, являє собою певну своєрідність. За свідченням старожилів, а також О.В. Бодянського, який приймав участь в роботі експедиції 1945, 1946 років, розкопи А.В. Добровольского знаходились в центральній частині поселення, в районі досліджених ними жител №№ 1, 4.

В наступні три літні сезони (1974-1976 рр.) обсяг наших робіт на поселенні був значно розширений. З метою з'ясування умов залягання культурних решток у відкладах тераси нами була виконана суцільна зачистка берега протягом близько 150 метрів, що охопила центральну і східну частину поселень. В результаті цієї зачистки були виявлені в розрізі берега перші чотири мезолітичні землянки, що були розкопані в 1974 (№ 1, 2, 3) і 1975 (№4) рр. А при розкопках землянки №4 ми натрапили на північний край ще одної (№5) землянки, яка була розкопана в наступному 1976 році (рис. 3). Остання, на відміну від інших, виявилась цілою, не пошкодженою розмивом тераси.

Одноразово з розкопками землянки №5 в цьому ж 1976 р. ми продовжили зачистку західної половини центральної частини поселення. Зачистка довжиною 27 м була доведена до східного борту західної балочки. Тут, на правому мисі цієї балочки, були виявлені решки ще одного житла (№6), від якого збереглася невеличка частина; в розрізі по берегу – всього протягом 3,5 м.

В 1978 р. роботи експедиції були перенесені на Західну частину поселення. Розпочалася вона зачисткою берега від лівого борта Західної балочки і продовжена по відслоненню вподовж берега р. Самари – всього 92 м. Понад берегом поблизу Західної балочки був закладений розкоп, а поруч другий – загальною площею понад 150 кв. м. В цих розкопах нашарування були дуже поруйновані в зв'язку з розміщенням тут поховань епохи енеоліту і бронзи.

В цій частині поселення, крім крем'яних виробів, виявлено значну кількість дніпродонецької кераміки епохи неоліту (18 фр.) та 278 фр. епохи бронзи, що залягали в основі бурого піску та нижньому гумусі. Крім цих робіт, в 1978 році на західному кінці мезолітичного поселення були виявлені невеликі решки мезолітичного житла №7, але з добре збереженим вогнищем. Це житло було досліджене в тому ж році.

Після чотирирічної перерви, в 1982 р., ми знову повернулися до розкопок Ігренського мезолітичного поселення. Основним завданням робіт цього року була спроба більш надійно розчленувати знахідки мезолітичного і неолітичного кременю в шарах тераси. Для цього нами була вибрана ділянка відслонення біля лівого мису східної балочки, де нашарування відрізнялися особливо значною товщиною (до 3-х м). Тут на схід від землянок №1 і №4 вподовж зачисток 1974 р., що на цей час уже дуже запливли, заклали пошуковий розкоп довжиною 54 м при ширині від 2 до 6 м – всього розкрито цього року було понад 200 кв. м. Цими роботами було стверджено давній вік вхідної балочки, де нашарування нижнього гумусу опускались навіть нижче сучасного рівня грунтових вод. В гумусі, товщина якого сягала 1 м, було зібрано численні і цікаві знахідки з кременю і

кістки, в тому числі цілий гарпун з пазами для вкладишів, уламки шил з того ж матеріалу тощо. На жаль, неолітична кераміка, за якою можна б було датувати неолітичний кремінь і тим самим відділити його від мезолітичного, була відсутня. Типологічно вироби цих двох епох тут розрізняти важко. В найвищій частині шару нижнього гумусу вдалося лише виділити колекцію великих пластин «енеолітичного вигляду».

Крім цих робіт, в розкопі 1982 р. поблизу лівого мису східної балочки виявлено невеликі рештки житла №9 (по польовій нумерації №7а), яке було досліджене того ж року.

Високими водами озера Леніна в 1985-1986 рр. розпочалося руйнування ще одного (№8) житла в західній частині поселення. Для врятування об'єкту тут в 1986 р. був закладений розкоп площею близько 80 кв. м. Хоча невелика частина півземлянки була знищена розмивом, її контури визначились досить чітко, майже повністю збереглися рештки вогнища; зібраний також численний і виразний мезолітичний матеріал.

Польові роботи на Ігренському поселенні наступних двох років (1988, 1990) були направлені в основному на пошуки нових жител, що увінчалось успіхом. В 1988 р. окремою групою під керівництвом Д.Ю. Нужного було проведено зондування тераси з допомогою щупа. В результаті цих робіт поблизу Східної балочки, в центральній частині поселення на деякій віддалі від краю тераси виявлено житло №10, що було розкопане в 1990 році; його заглибина, як і житла №5, виявилося цілим, не пошкодженим.

Крім того, в 1988 році поблизу житла №8 нам вдалося дослідити на площі близько 30 кв. м ділянку культурного шару мезолітичного часу досить доброї збереженості. Всього в 1988, 1990 рр. було розкрито площу близько 200 кв. м.

Таким чином, на Ігренському мезолітичному поселенні за дев'ять польових сезонів розкрита площа більше 1000 кв. м, та, крім того, закладено майже півкілометра зачисток. Основним результатом цих робіт було виявлення і вивчення десяти жител напівземлянкового типу, з яких два (5, 10) виявились цілими не пошкодженими розмивом.

В процесі багаторічних розкопок на поселенні нами і до нас стратиграфія нашарувань тераси і умови залягання культурного шару і жител вивчені уже досить добре. В загальних рисах тут фіксується така товща нашарувань (рис. 5, 6):

1. Шар сірого сучасного надувного піску товщиною від кількох сантиметрів і до 1 м чи навіть більше. Він виник в результаті інтенсивного вивітрювання поверхні тераси в останнє століття. В даний час цей процес зупинений посадкою сосни і лози.

2. Чорний гумусовий пісок (перший гумус, або шар А) товщиною від 30 до 70 см. Він датується знахідками Київоруського часу XII-XIII ст. Тут же зустрічаються і окремі фрагменти кераміки XVI-XVIII ст.

3. Жовто-бурий пісок (шар В) товщиною 30-60 см очевидно теж еолового походження. Відносно стерильний. Тут зустрічаються лише окремі знахідки епохи бронзи і раннього заліза.

4. Чорний гумусований пісок, товщиною 40-60 см (другий, нижній гумус, або шар С), в ньому виявлено кераміку епохи неоліту-міді, зокрема, дніпро-донецьку і середньостогівську. Зібрано багато крем'яних виробів того ж часу. В основі цього шару залягає культурний шар епохи мезоліту. В більшості випадків він поруйнований, але місцями матеріали лежать в первісному стані.

5. Світлий материковий пісок, очевидно, алювіального походження – починається на різній глибині від 1,2 до 1,7 м. В товщі цього піску на глибині 0,3-0,4 м від верхнього зрізу шару в одній із наших зачисток виявлено зуб мамонта. Місцями, як наприклад поблизу західного схилу східної балочки, відзначається падіння материкового шару до

глибини 2,5-3,0 м. Тут помітно зростає і товщина інших шарів тераси, зокрема, верхнього, а особливо нижнього гумусу.

В цьому ж районі поселення, зокрема, в районі житла 10 відзначається значна товщина і пізнього надувного піску – до 1,0-1,2 м. В середній частині його розрізу помітний більш темний прошарок, що свідчить, очевидно, про якість зміни в характері навіювання цього шару.

Слід зауважити, що описана вище стратиграфія нашарувань Ігренського півострова становить собою в значній мірі своєрідне явище, причому не лише в Подніпров'ї, а й в Україні взагалі. Виділяє її серед інших, перш за все, наявність двох гумусних шарів (верхнього і нижнього), що свідчить про перерви в ґрунтотворчому процесі. Геолог Л.А. Лепікаш [5], який на початку 30-х років вивчав структуру нашарувань тераси в районі Ігренського поселення, намагався з'ясувати наявність тут двох гумусних шарів з шаром жовто-бурого піску між ними, виходячи із схеми коливання клімату Блітта-Сернандера. На його думку, нижній гумусний шар тераси утворився в період вологого атлантичного періоду, а верхній – в субатлантичний. Шар жовто-бурого піску між гумусним, отже, коли «значно знизився рівень води в Дніпрі і ґрунтових на терасі», це й призвело до розвіювання поверхні дюн. Ці висновки дослідника, що були зроблені без урахування археологічних даних, потребують тепер значних уточнень. Враховуючи залягання неолітичних матеріалів у нижньому гумусі, можна до певної міри погодитись з Лепікашем, що цей шар формувався десь в період пізнього бореалу атлантичного періоду. Але, що стосується верхнього гумусу, то він ніяк не може відноситися до субатлантикуму, тому що в ньому залягають матеріали Києво-руського часу XII-XIII ст. З деякою вірогідністю можна припускати, що субореалом і субатлантиком може датуватись шар із жовто-бурого пуску, який залягає між двома гумусами. Такий висновок в якійсь мірі знаходить підтвердження і наявністю в цьому шарі окремих знахідок кераміки епохи бронзи і раннього заліза.

Отже, процес формування Ігренської тераси, що розпочався у польодовиковий час, продовжується і до наших днів.

Про істинні причини виникнення досить складної стратиграфії нашарувань можна робити лише припущення. В цьому зв'язку слід ще відзначити той факт, що два гумусні шари з негумусованим прошарком тут відзначаються лише в прибережній смузі тераси. Далі в її глибині зафіксована звичайна для борових терас України стратиграфія з одним гумусним шаром і верствою бурого піску під ним. Треба думати, що після неоліту і енеоліту в силу якихось причин, можливо в результаті інтенсивного випасання худоби в епоху бронзи, поверхня тераси зазнала сильної вітрової ерозії. Зірваний вітром пісок тоді переносився на прибережну частину де й осідав, створюючи товщу жовто-бурого піску, яка в Києво-руський час гумусувалась.

Мезолітичний шар на дослідженому поселенні приурочується до нижньої половини нижнього гумусу. Залишки такого шару найкраще були досліджені нами в 1988 р. в західній частині поселення поблизу житла 8. Він залягав тут на глибині 2 м в нижній частині нижнього чорного шару, перекритий зверху всією свитою нашарувань тераси. В шарі темного піску з деякою домішкою вуглин і попелу *in situ* залягали знахідки крем'яних виробів – пластини, нуклеуси, скребки, різці, два шила-проколки і лощило з кістки тварини та ін.

Цей рівень нашарувань в терасі був денною поверхнею в епоху пізнього мезоліту, звідки і були опущені в материк напівземлянкові житла.

ІІ. ЖИТЛОВІ СПОРУДИ ПОСЕЛЕННЯ

Досліджені на Ігренському поселенню житла №№ 1-10 розміщувались на його території нерівномірно. Більшість із них знаходились в центральній частині поселення (№№ 1, 4, 5, 6, 9, 10), менше – в східній (№№ 2, 3), західній – №№ 7, 8 (рис. 3;7). Від усіх жител залишилися лише лінзи заповнення заглибленої частини споруд. До наших днів повністю збереглися, на жаль, лише дві такі лінзи, зокрема, від жител №№ 5, 10; решта ж уже була розмита частково (№№ 1, 4, 8), або ж в значній мірі (№№ 2, 3, 7, 9).

Перш ніж перейти до детального опису результатів досліджень цих жител, досить важливих для розуміння багатьох сторін життя мезолітичного населення Подніпров'я, коротко зупинимося на деяких моментах методики польового пошуку при їх вивченні.

З метою виявлення жител нами тут застосовувались два основні методи – суцільна зачистка відслонень на значному протязі і зондування тераси щупом. Все це дало, як ми бачили вище, дуже позитивні результати. Варто підкреслити, що наші зачистки відслонення берега вподовж лінії розмиву охоплювали відразу, як правило, 20-30, а то і більше метрів. В глибину ж вони сягали верхніх шарів материкового піску, а в зондажах по лінії квадратів і ще глибше.

Вивчення цих «стінок» значної довжини, в тому числі огляд їх при різному освітленні в суху і мокру погоду, точна фіксація колірності і структури ґрунту, давали нам можливість не лише бачити деталі природних нашарувань, а й виділяти всі штучні в них руйнування, зокрема, при спорудженні заглибин під житла.

В пошуках землянок з поверхні тераси досить позитивні результати дало зондування її з допомогою ручного щупа. Свердловини забивалися за складеною сіткою в шаховому порядку на віддалі 3-4 м. Їх глибину теж доводили до материкового піску, а в районі відкритого цим способом житла №10 до появи скупчень черепашок, що є одною з характерних ознак всіх жител на цьому поселенні.

Метод зондування тераси щупом значно полегшував наш пошук жител, оскільки при цьому на багато скорочувався обсяг трудомістких земляних робіт, наприклад, при закладанні розвідувальних шурфів.

Що ж стосується методики розкопок жител і культурного шару поселення взагалі, то при цьому ми опирались на загальні правила взяття археологічних матеріалів з урахуванням геолого-ґрунтових шарів та фіксацією об'єктів і знахідок в плані і за глибинами їх залягання. В заповнені жител розчищені знахідки брались, звичайно, горизонтами по 10-15-20 см.

Житло №1 знаходиться в центральній частині поселення. Воно мало округлу форму; опущено в материковий пісок з нижньої частини нижнього гумусного шару на глибину 1 м. Нажаль, від лінзи заповнення житла збереглася лише менша його частина. Решта на час наших розкопок уже була зруйнована (рис. 8). На площі цього ж житла раніше проводив розкопки і А.В. Добровольский. Про це свідчить однаковий характер культурного шару в нашому розкопі і зачистці 1945-1946 рр., а саме: значна його насиченість обвугленим очеретом, прутами і невеликими жердинами. В інших житлах поселення такого скупчення перепаленого очерету не було. А.В. Добровольский тоді простежив, як окремі жердини лежали направлені одним кінцем під гострим кутом в одній точці, що справедливо розцінювалось дослідником, як вершина згорілого каркасу куреня (рис. 4).

Напівземлянка мала значні розміри в поперечнику 8-9 м. Вхід до неї ішов, мабуть, із південного боку, де помітний пологий спуск в білому материковому піску, очевидно розтоптаного мешканцями житла. Заповнення житла у вигляді великої лінзи з

заокругленими кінцями складалося з сірого зольного піску, змішаного з черепашками молюсків *Unio* і палюдини. В верхній частині нашарувань черепашки лежали майже суцільним шаром товщиною до 20-25 см. Зверху вся лінза житла перекривалась товщею нашарувань, де чітко виділялись обидва для тераси гумусні шари з світло-сірим піском між ними і надувним сучасним піском зверху.

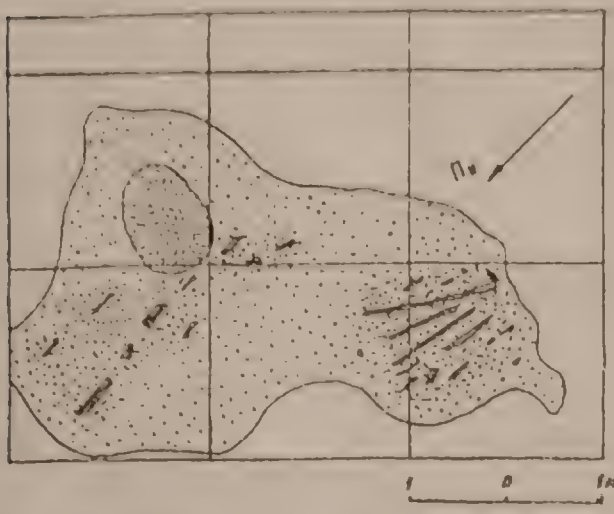

Рис. 4. Рештки каркасу згорілого житла на Ігренському поселенні. За розкопками А.В. Добровольского в 1946 р.

Житло, очевидно, загинуло від пожежі тому, що на його дні і в нижній частині заповнення відзначено, як говорилось вище, велику кількість обвуглених решток, в тому числі горілих стебел очерету, які нерідко лежали цілими «пучками». До цього можна ще додати, що кістки тварин, виявлені тут, нерідко мають зверху сліди обвуглення, в той час як на нижній площині такого обпалення немає. В заповненні лінзи зустрічались крем'яні вироби з характерним сірозольним накипом на поверхні, кістки тварин і риб, уламки граніту, кам'яні диски, окремі кістяні знаряддя, а також невеликі шматки обпаленої глини. В окремих випадках обвуглені кістки лежать в анатомічному порядку, як, наприклад, скелет якоїсь риби і стопи тварини.

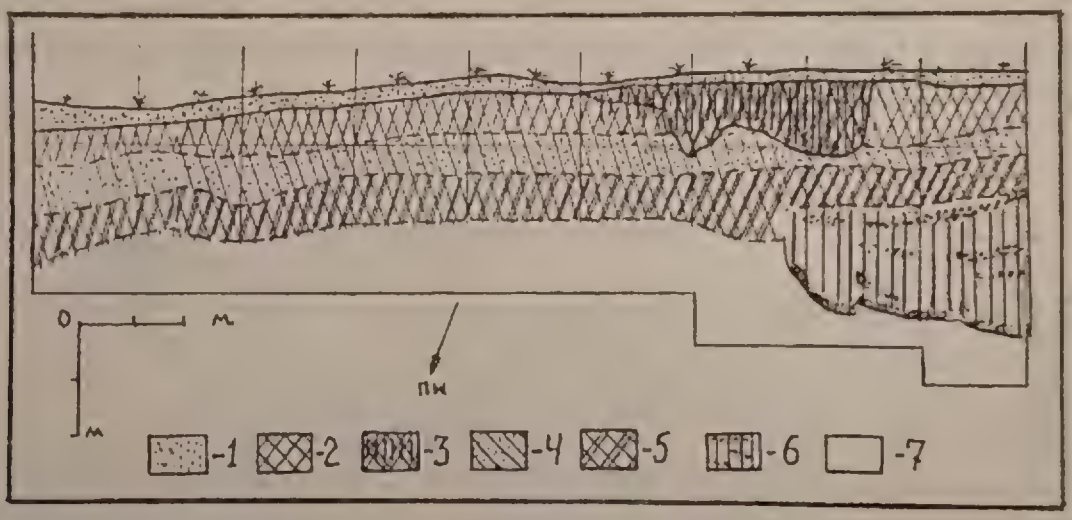

Рис. 5. Стратиграфія нашарувань дюни з двома гумусними шарами в районі Ігренського поселення.1. Пізній надувний пісок. 2. Верхній гумусний шар. 3. Поруйнування в шарі 2. 4. Жовтобурий пісок, підгрунтя шару 2. 5. Нижній гумус. 6. Заповнення мезолітичного житла №1. 7. Світлий пісок-материк дюни.

Рис. 6. Нашарування тераси в районі Ігренського поселення.
Добре видно два гумусних шари – верхній і нижній.

Дно житла щільне, тверде, очевидно, втоптане; під ножем при розчистці воно скребеться. Місцями відзначено деяка його прокаленість, але вогнища, яким воно обігрівалось в холодну пору, нами не виявлено. Очевидно, воно було в зруйнованій частині житла.

Всього в першому житлі виявлено 188 знахідок, в тому числі виробів з кременю – 180, кістки – 8 (рис. 9), а також зібрано багато кісток тварин і риб. Серед крем'яних виробів – 46 знарядь (табл. 1).

Табл. 1

Склад крем'яних знарядь в житлах 1, 4, 5, 8, 10[1]

Житла №	1		4		5		8		10	
Знаряддя		%		%		%		%		%
Пластини з ретушшю, ножі	18	39	22	35	76	58	47	53	21	33
Вкладні кукрецькі	1	2	5	8	6	5	-	-	6	9
Скребки	18	39	22	35	33	25	20	22	19	30
Різці	5	11	11	18	14	11	20	22	12	19
Трапеції	-	-	-	-	-	-	1	1,5	-	-
Косі вістря	1	2	1	2	-	-	1	1,5	2	3
Сверла, проколки	3	7	1	2	1	1	-	-	4	6
Разом	46	110	62	100	130	100	89	100	64	100

Житло №2 разом з №3 розміщувалось в східній частині поселення (рис. 7). Від них уціліли лише невеликі їх частини у вигляді лінз культурних решток, опущених в білий материковий пісок. Зверху вони перекривались шаром нижнього гумусу товщиною до 0.8 м, місцями поруйнованого. Всі вищі нашарування тераси в цьому місці були уже розвіяні.

Житло №2, контури якого в більшості простежувались досить чітко, мало підокруглу форму, впоперек десь близько 6 м (рис. 10). Лінза напівземлянки опускалась в материк на глибину 1,1 м.

Дно житла нерівне, воно підвищується від центру до окраїн, де відзначений уступ висотою 0,3 м. Заповнення житла складалося з темно-сірого піску з деяким посвітленням до низу, де відзначається певна домішка попелу. Зверху лінза заповнення перекривалась двома прошарками річкових черепашок, верхній майже суцільний товщиною до 20 см, нижній - більш розріжений – понад 10 см. Над центральною і східною частиною житла верхній шар черепашок з якихось причин зруйнований. Окремі скупчення черепашок зустрічаються і в нижній частині заповнення лінзи. Звертає на себе увагу той факт, що нижній шар черепашок залягав не горизонтально, а із значним прогином в центральній частині житла; отже він відкладався ще до остаточного заповнення заглибини житла наносами після його залишення мешканцями.

На дні житлової заглибини розчищено вугляні плями, окремі камені граніту розміром до 20 см, кістки риб і тварин, кістяні вироби, в тому числі два наконечника дротика з пазами для вкладишів (рис. 11, 1, 2), тесло, шила тощо. Всього в цьому житлі виявлено 133 крем'яних і кістяних виробів.

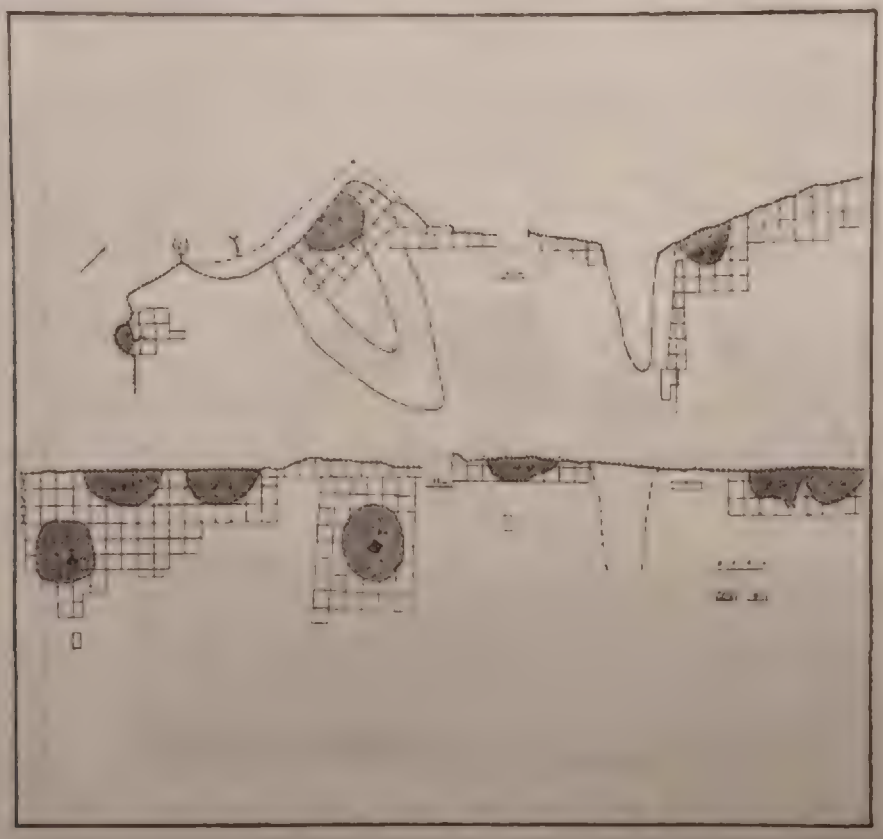

Рис. 7. План розкопок Ігренського поселення. 1. Житла (№1-10). 2. Вогнища.

Житло №3, від якого також збереглася лише невелика частина у вигляді заглибини з заповненням, характерно тим, що тут вдалося досить ясно простежити вхід до нього.

Вподовж відслонення тераси лінза заповнення мала довжину 6,3 м, а в глибину тераси – 2 м, а разом з входом – 4 м (рис. 10). Як і житло 2 воно мало неправильно округлі обриси, про його розміри, в цілому, щось певне сказати важко. Дно житла більш-менш рівніше лише мало деякий схил до західного краю. Схили країв заглибини досить круті, особливо на східному і західному краях. Вхід в житло шириною близько 1,5 м знаходився в південно-східному його краю. Дно його коритовидної форми поступово підіймалось до верхнього зрізу білого материкового піску та нижньої частини нижнього гумусу на кінці. Заповнення лінзи житла складається з темного, трохи зольного піску. Зверху воно перекрите суцільним шаром річкових молюсків 20-25 см. Останні спорадично зустрічаються і нижче.

Заповнення житла і шар черепашок над ним розбирались чотирма горизонтами. В шарі черепашок знайдено кістяні вироби - шила, вістря дротиків з пазами для вкладишів, а також кам'яний диск, човник та близько ста крем'яних виробів. Вони, в цілому, аналогічні знахідкам всього заповнення лінзи заглибини.

На дні півземлянки відзначені вуглисті плями, лежало кілька уламки граніту, в тому числі деякі із слідами дії вогню.

Слід зауважити, що описані вище два об'єкта, як житла №2 і №3, є можливо двома частинами одної житлової споруди своєрідних обрисів. На це можуть вказувати ряд обставин: по-перше, на дослідженій площі західний контур житла №2 і східний №3 майже змикаються, а судячи з напрямку їх продовження далі вони або зіллються, або ж перетнуться; по-друге, межі в цій частині розкопу між житлами простежувались дуже слабо і перекриті вони в певній частині одним досить товстим шаром черепашок.

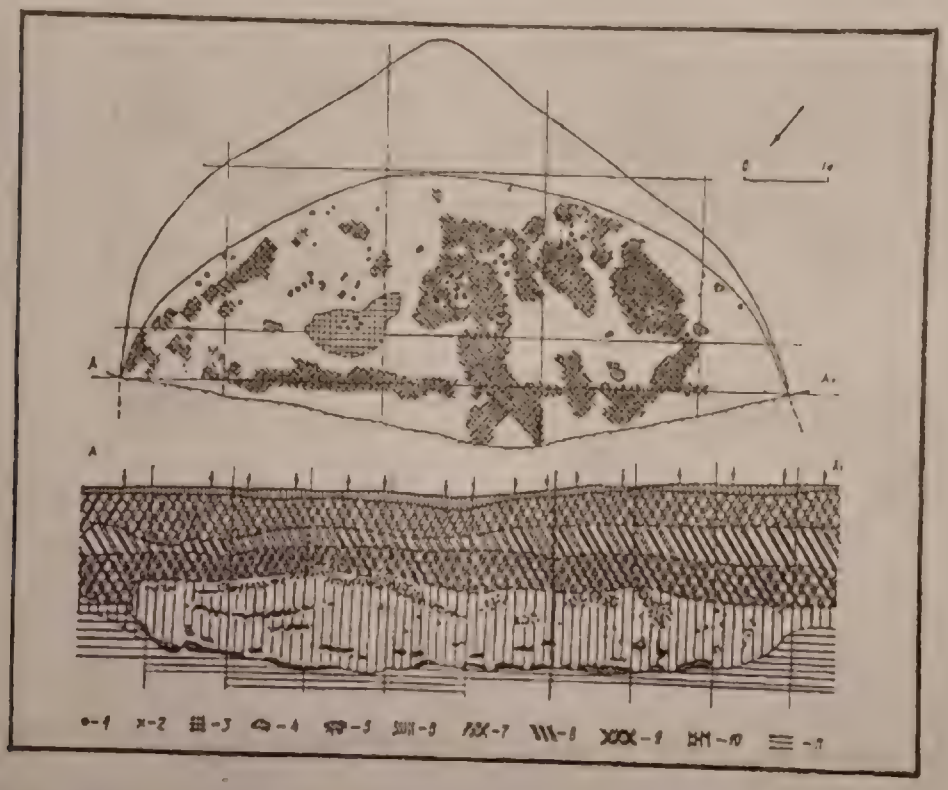

Рис. 8. План і розріз землянки №1. 1 – кістка і ріг. 2 – кремені. 3 – вогнище. 4 – камені. 5 – горілий очерет і хмиз. 6 – дерен надувного піску. 7 – верхній гумус. 8 – бурий пісок. 9 – нижній гумус. 10 – заповнення землянки – пісок з черепашками. 11 – материк дюни.

Житло №4, що було виявлено в 1974, а досліджено в наступному році, знаходилось в центральній частині поселення між напівземлянками №1, №5. Виявлено в зачистці відслонення берега, де на розрізі чітко вималювалась лінза його заповнення довжиною по берегу близько 9 м, її товщина 1,2 м. В глибину тераси напівземлянка простежувалась понад 4 м. Це, мабуть, одне із найбільших жител на поселенні. Воно мало округлу форму поперечником не менше 10 м (рис. 12). Стінки житлової заглибини досить прямовисні, дно рівне. Заповнення його складалося з більш-менш однорідного, дрібного, сірозольного піску, в якому зустрічались лінзи черепашки довжиною від 0,5 до 4 м при товщині до 10 см. Залягали вони ближче до дна заглибини. Тут по її краю відзначено також шар чорного вугленистого піску, товщиною 5-7 см. Заглибина житла була опущена в білий материковий пісок з нижньої частини нижнього гумусу, який перекривав заповнення. Над значною частиною і за її межами лежав досить товстий шар (25-30 см) річкових черепашок.

На жаль, від житла збереглася лише приблизно його половина. Місцезнаходження вогнища не зафіксовано. Заповнення лінзи житла вибиралось чотирма горизонтами. Основний археологічний матеріал зібрано в нижньому горизонті, тобто на дні житла, хоча окремі знахідки зустрічались і вище. Типологічні речі всіх горизонтів, в цілому, ідентичні. Всього в заповненні житла виявлено понад 200 крем'яних виробів, в тому числі близько 60 знарядь (табл. 1), а також кілька кам'яних дисків та кістяні знаряддя – 11 проколок, уламок долота і лощило.

Житло №5 знаходилось поблизу півземлянок №№ 1 і 4. Досліджено в 1976 р. Його заглибина збереглася повністю. Житло мало також підокруглу форму поперечником 8,2х7,3 м; опущено в материк на глибину 0,8 м. Його профіль являє собою заглибину з досить стрімкими стінками. Контури житла зафіксовані на рівні верхнього зрізу материка під нижнім гумусним шаром (рис. 13). Зверху значну частину житла перекривало скупчення черепашок палюдино. Ближче до південно-східного краю житла знаходилось два вогнища, від яких збереглися сліди у вигляді інтенсивного зольного заповнення. Плями попелу і скупчення чорного піску відзначені і по всій площі землянки. Майже все її дно покрито було рештками обвугленого очерету. Можливо, і це житло, як і №1, теж загинуло від пожежі. Місцями від дії вогню пісок спікся разом з очеретом (рис. 14, 5).

Знахідки в заповненні житла взяті чотирма горизонтами, зверху до низу - Д, Д1, Д2, Д3. В основному це крем'яні вироби, кількість яких в горизонтах була неоднакова. Найменше їх було у верхньому прошарку Д, а найбільше в нижньому Д3. Склад їх більш-менш звичайний для поселення, переважають знаряддя на пластинах (73,5%), в тому числі і скребки, які дуже часто виготовлялись із відщепів. Всього тут знайдено близько тисячі крем'яних виробів, серед них більше ста знарядь (табл. 1; рис. 15). Досить численні тут і кістяні знаряддя-лопаточки, шила, рибальський гачок, важок до вудки. Знайдено зуб з нарізками, уламок вістря з пазом, абразивні камені, шматки окам'янілого дерева тощо.

Типологічно, за якістю сировини і технікою виготовлення крем'яні вироби всіх горизонтів заповнень мало розрізняються між собою. Вони, в цілому, становлять, очевидно, гомогенний комплекс. Зверху житло №5 було перекрито нижнім гумусним шаром і іншими нашаруваннями тераси – світло-сірим шаром і верхнім гумусом, правда, в окремих місцях пошкодженими.

Житла №6 і №7 збереглися погано, основна частина заповнення їх заглибин зруйнована розмивом берега Самари і Дніпра. Перше з них розміщувалось в центральній частині поселення, а друге на його західному кінці (рис. 7).

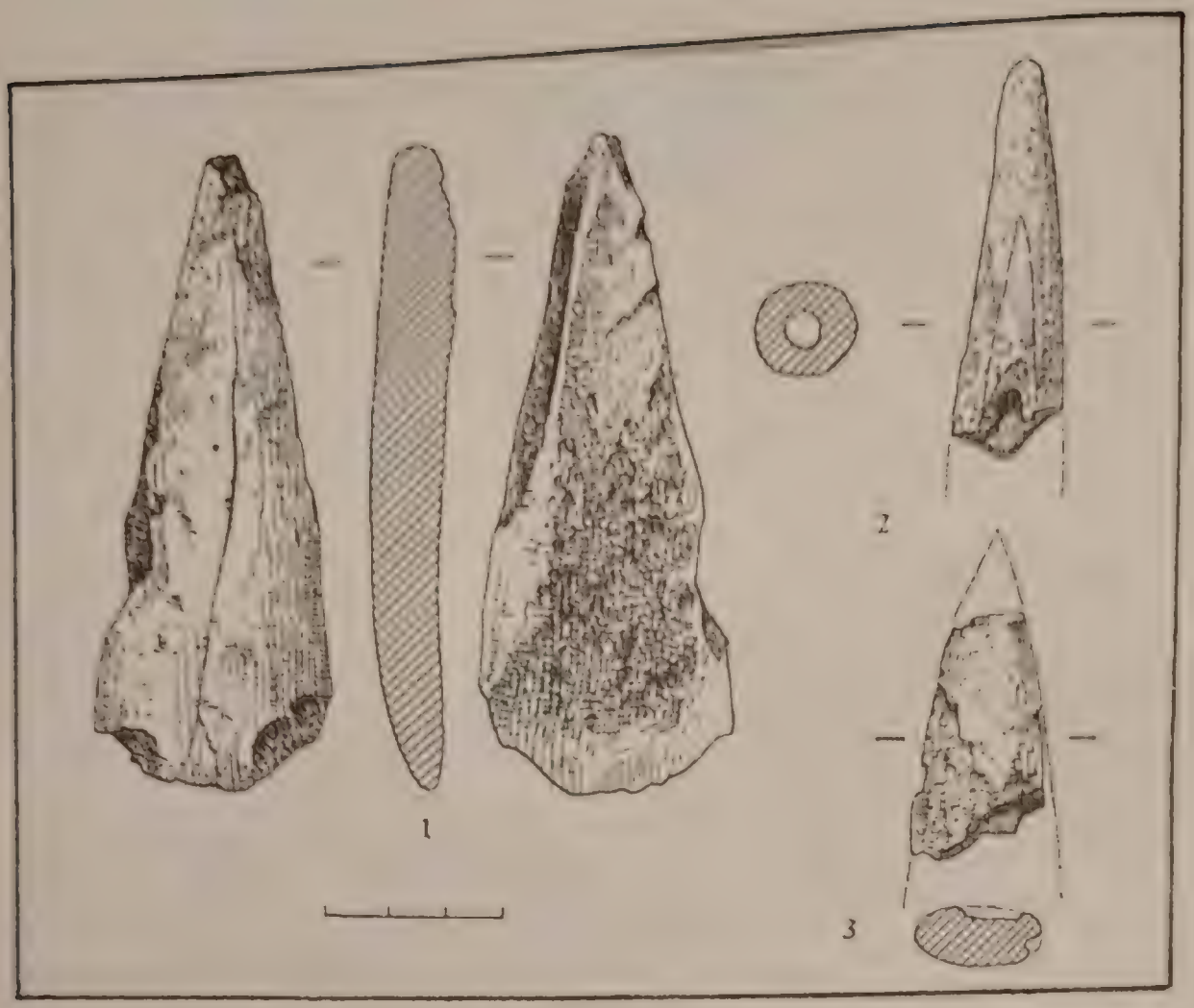

Рис. 9. Ігрень. Кістяні знаряддя: сокира (1) та вістря (2).

Від житла 6 збереглася лише невелика частина заповнення лінзи заглиблення близько 3-х м по стінці зачистки і до 2-х метрів в глиб тераси. Її товщина сягала 30-45 см. Напівземлянка мала, очевидно, округлу форму; про її розміри говорити важко. Заповнення лінзи складалося з темного піску, в якому зустрічались окремі черепашки. *Unio*. Їх багато виявлено і в нижньому гумусі, який перекривав заглибину житла. В заповненні житла 6 виявлено лише 67 крем'яних виробів.

Житло №7, хоча і досліджено на невеликій площі, відрізняється проте тим, що тут розчищено рештки вогнища досить доброї збереженості. Розміщена ця напівземлянка, як зазначалось вище, на самому західному кінці поселення уже над Дніпровською заплавою. Вона дуже потерпіла від розмиву водами озера Леніна і вціліла лише тому, що тут росли високі осокори, які укріплювали піщаний берег. Заповнення землянки 7 збереглося лише на площі близько 6 кв. м.

Очевидно вона, як і інша мала округлу форму, спущена в материк на глибину 0,9 м з нижньої частини нижнього гумусу тераси. Схил заглибини, де він зберігався – досить крутий. На дні півземлянки розчищено рештки невеликого вогнища округлої форми, поперечником 0,7 м. Ямка конічної форми опускається на глибину до 80 см. Краї ямки досить сильно обпалені; пісок прокалений до 3 см. В ямці чорновуглистий пісок і дрібні вуглинки. Від вогнища до півдня тягнеться смуга чорного вуглистого піску шириною до 0,5 м (рис. 16).

Коло вогнища відзначені кілька каменів поперечником до 20 см. Дно житла перекривав темний пісок з черепашками напідлино. Заповнення житлової заглибини, що мала товщину 0,4-0,5 м зверху перекрито шаром черепашок до 0,6 м. Цей шар поширюється і за межі житла. Зверху над шаром черепашок залягав шар нижнього гумусу на жаль дуже поруйнований розмивом.

В заповненні житла №7 та його найближчому оточенні виявлено близько тисячі знахідок, переважно крем'яних виробів, 19 екземплярів кістяних знарядь, а також кам'яні диски тощо. В заповненні лінзи житла навколо вогнища взято 71 кремінь, в тому числі нуклеуси, пластини і відщепи.

Житло №8, від якого збереглася більша його половина, теж знаходиться в західній частині поселення, на мисі впадіння р. Самари в Дніпро. Воно мало, як і решта цих споруд тут, округлу форму, поперечник 9 м. Опущено в материк з нижнього гумусу на глибину 0,8 м. Заповнення лінзи – темний пісок з домішкою попелу, вуглинок і річкових черепашок (рис. 17). Особливо багато їх було в верхній частині заповнення, де вони залягали майже суцільним шаром. Площа скупчення черепашок була трохи менша ніж площа житла. Вище над лінзою житла залягав шар нижнього гумусу товщиною до 0,4 м майже без поруйнувань та інші нашарування тераси. Дно житла рівне з деяким схилом в північний бік, тобто до річки Самари. Контури житла на фоні материкового білого піску простежувались досить чітко, за виключенням північного його краю де мало місце, очевидно, деяке сповзання ґрунту. З південного і східного боків стінки заглибини житла видно було добре; вони досить стрімкі (рис. 18).

На дні півземлянки в її центрі розчищені рештки великого вогнища, що являло собою яму округлої форми; її поперечник у верхній частині до 1,8 м. До дна вона конічно звужується, під східною її стінкою відзначений невеликий уступ. Глибина ями від дна житла більше 1 м. Заповнена яма чорним вуглистим піском, місцями він спікся з черепашками і кістками тварин і риб та лускою. Знахідок археологічних небагато – крем'яні пластини і відщепи; деякі перепалені. Конструкція вогнища дещо своєрідна, але немає сумніву в тому, що тут довгий час горів вогонь і мабуть зберігався шар від вогнища.

Лінза житла 8 розбиралась трьома горизонтами – Д1-3. В шарі Д1-2 відзначена велика кількість річкових черепашок, кісток тварин; виявлені окремі кістяні знаряддя, уламки граніту, диски з цього ж матеріалу. В шарі Д3 і на дні житла знахідки більше концентруються в центральній його частині, в районі вогнища. Крім кісток тварин, тут знайдено деяка кількість кістяних виробів, крем'яні знаряддя. В багатьох місцях відзначені чорні вуглисті плями, ділянки прокаленого бурого піску.

Всього в заповненні житла виявлено 489 крем'яних виробів, в тому числі – нуклеуси, пластини переважно мікролітичні, різці, скребки, вкладиші кукрецького типу і т. ін. (табл. 1, рис. 19). Знайдено також близько 20 кістяних знарядь – шила, голка, уламки тесла, мотики та ін. (рис. 20). Крім того, є інші цікаві знахідки – блешня з черепашки, важок з кістки тощо.

Житло №9 виявлено в зачистці 1982 року на західному схилі балочки. Збереглася вона дуже погано у вигляді сегмента від лінзи; вздовж тераси – 8 м, глибиною 3 м (рис. 7).

Заповнення лінзи, перекрите товстим шаром нижнього гумусу, складається з піску темного кольору з великою домішкою річкових черепашок. Товщина цього заповнення приблизно півметра, а разом з шаром черепашок, що лежать на ньому, більше одного метра. Дно житла нерівне, має значний нахил до східної, тобто розміщеної недалеко східної балочки. Слідів вогнища не виявлено.

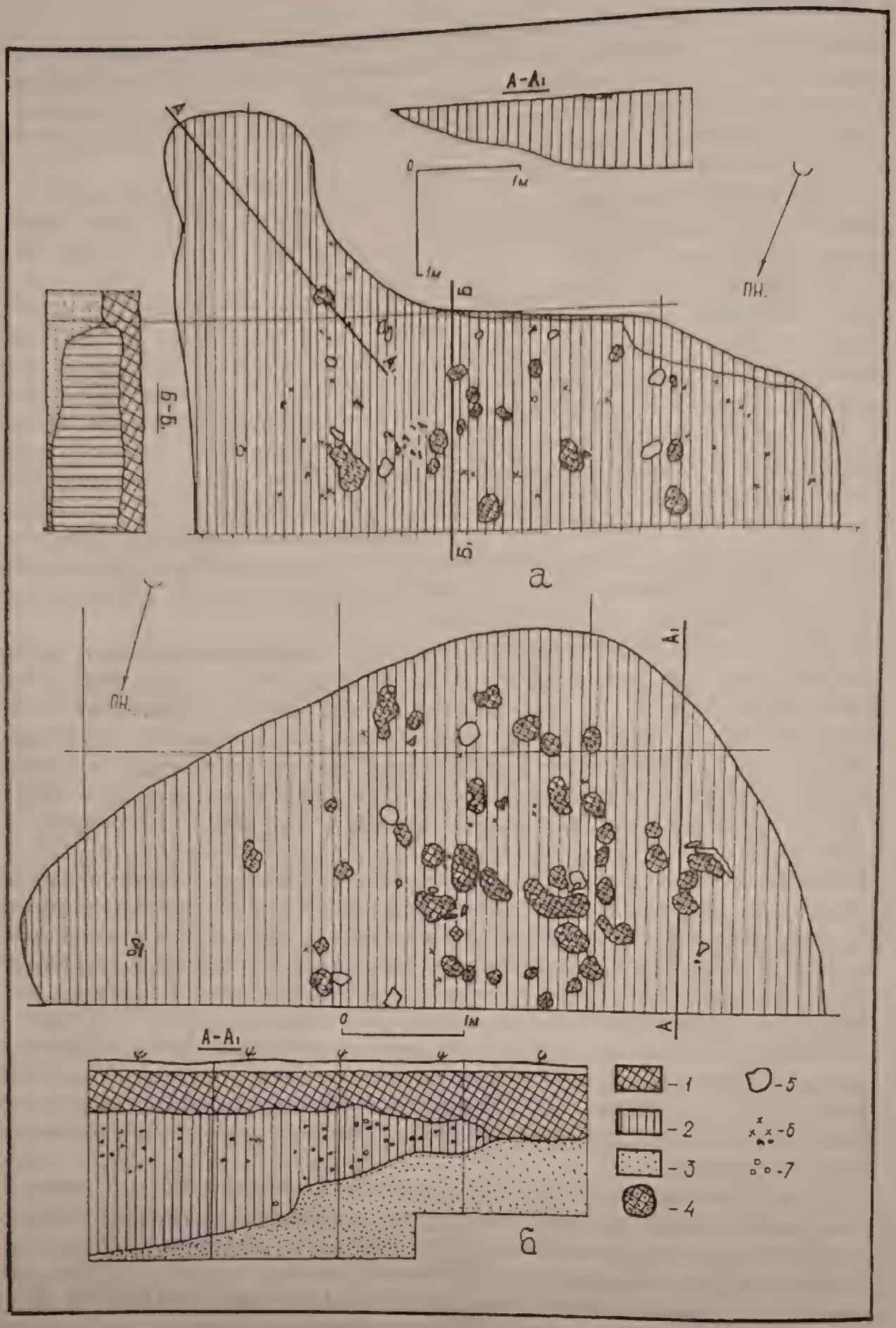

Рис. 10. Ігрень. План і профіль жител – 2 (б) і 3 (а).

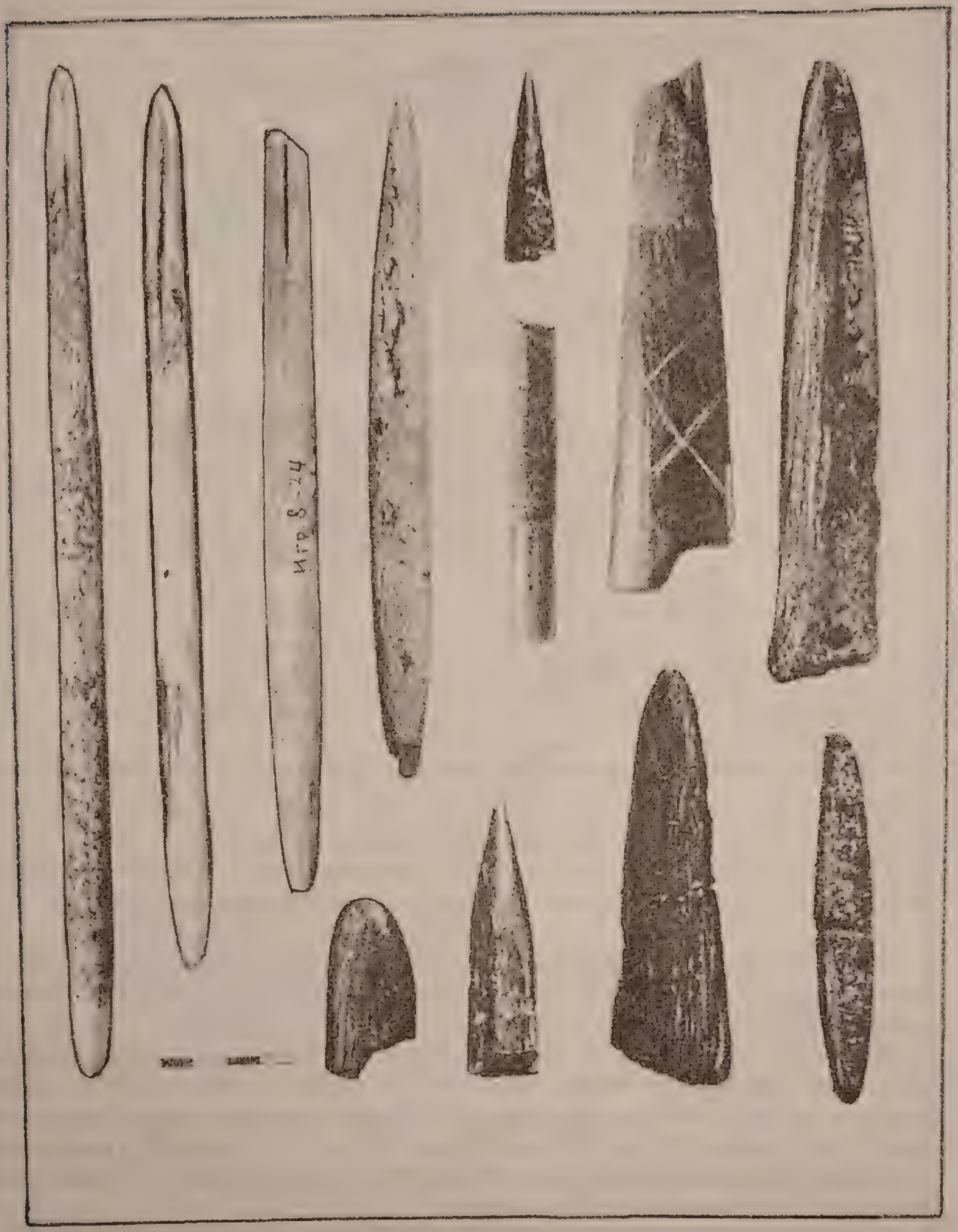

Рис. 11. Ігрень. Кістяні знаряддя з жител та культурного шару поселення.

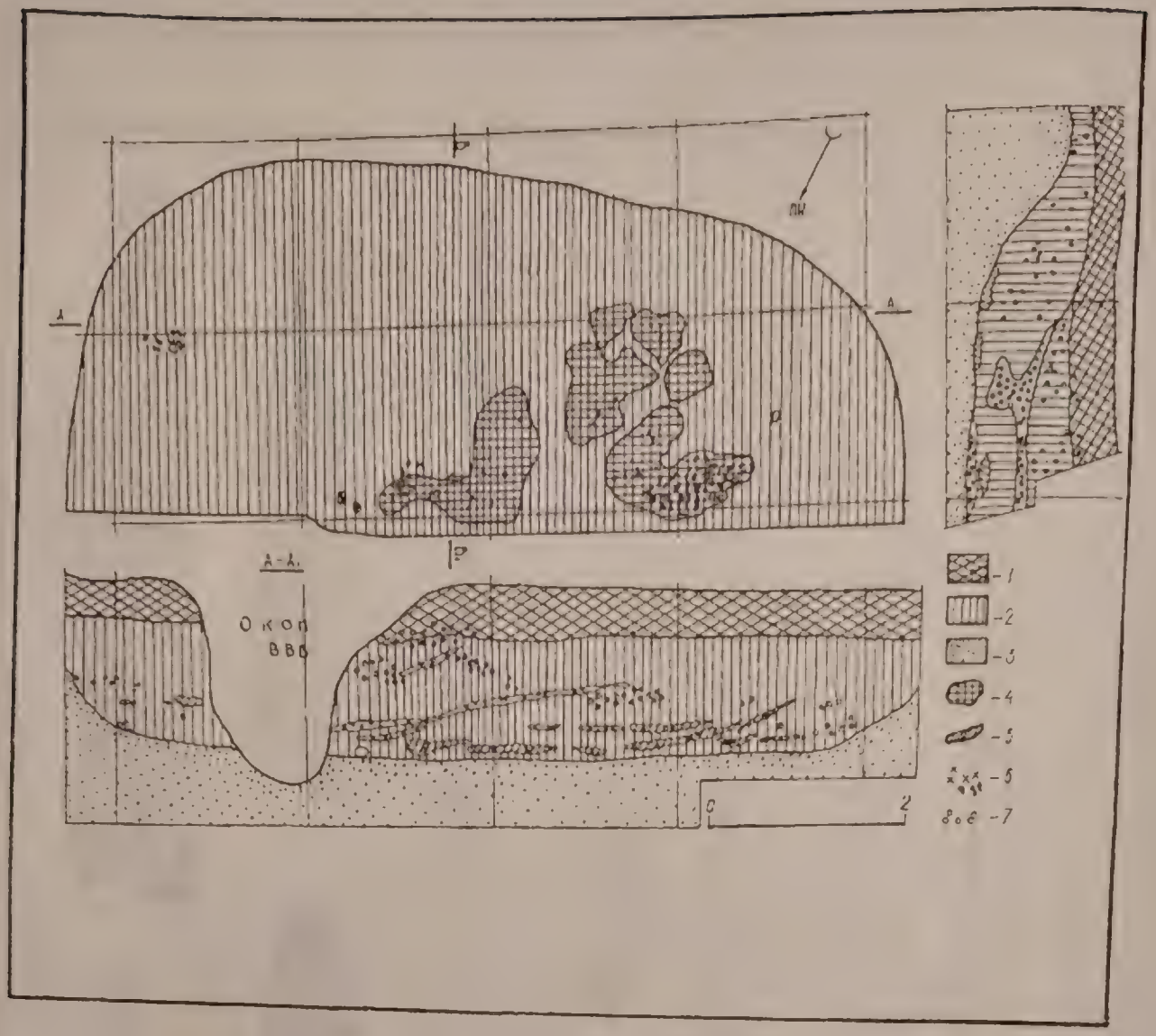

Рис. 12. Ігрень. План і профіль житла №4.

1. Нижній гумус. 2. Заповнення житла. 3. Материковий пісок. 4. Скупчення попелу та вугілля. 5, 7. Залягання черепашок. 6. Знахідки з кременю та кістки.

В заповнені житла №9, а, головним чином, в його оточенні, виявлено близько тисячі крем'яних знахідок, в тому числі 160 знарядь, а також 14 предметів із кістки – наконечники дротика з пазами для вкладишів, шила, лопаточки та ін.

Житло №10. Як зазначалося вище, ця напівземлянка була виявлена в результаті зондування тераси ручним буром. Розміщено воно від краю розмиву на 3-4 м. Щупом були пробиті всі верхні нашарування, що перекривали скупчення черепашок над житлом №10. Товща нашарувань над лінзою житла мала досить значну товщину, а саме: пізній надувний пісок місцями товщиною до 1 м, два гумусних шари по 30-35 см і жовтобурий пісок між ними, приблизно такої ж товщини.

Контури житла №10 чітко вимальовувались на фоні білого материкового піску. Воно мало підовальну форму поперечником по вісях 7,2х9,0 м (рис. 21). Лінза заповнення житлової заглибини, на відміну від інших, була двовипукла. Її товщина в середній частині сягала 1 м. Причому, нижня її частина 60-70 см опускалась в материк, а верхня «піднімалась» над його верхнім зрізом на 20-30 см. До країв лінза виклинювалась десь на стику нижнього гумусу і материку. В північній і східній частинах житла схил до

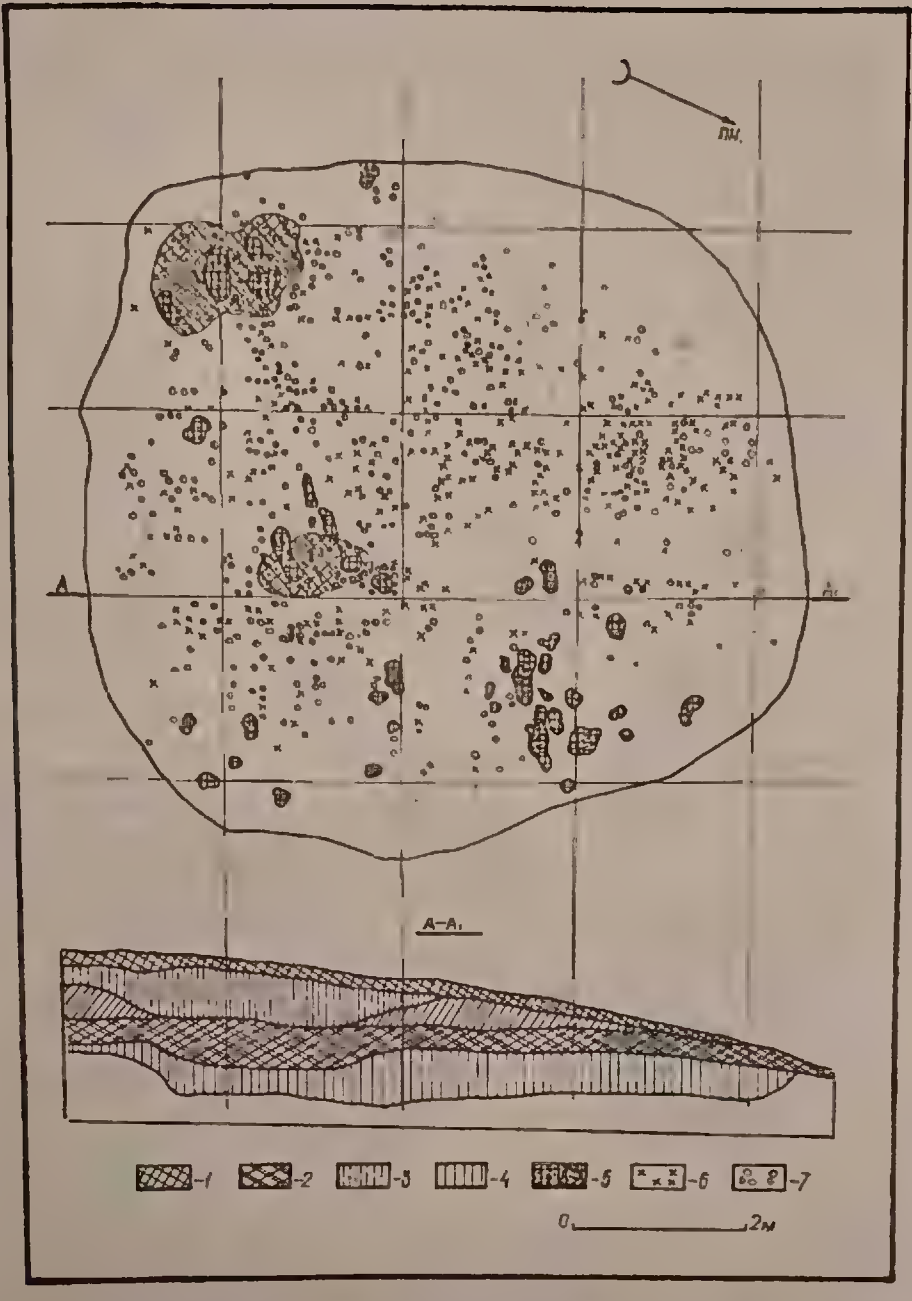

Рис. 13. Ігрень. План житла №5 та стратиграфія його залягання

1, 2. Верхній та нижній гумус. 3. По[illegible]нування в шарі [illegible] піску. 4. Заповнення житла №5. 5. Вогнища та скупчення п[illegible] 6. Крем'яні вироби. 7. Черепашки

заглибини був більш крутий, а в південній і західній – пологий. Виходячи з цього можна припускати, що десь з цього (південно-західного) краю був вхід в житло. На це в якійсь мірі вказує і значне скупчення знахідок поза житлом саме на південь і південний захід від нього. Їх у всякому разі помітно більше, ніж на інших ділянках розкопу поза житлом.

Заповнення заглибини житла складалося з темно-сірого, дуже зольного, піску з великою домішкою річкових черепашок. Характер цього заповнення, однак, не завжди був однаковий. Помічається певна його шаруватість, яка особливо добре була помітна, наприклад, на поперечній бровці розрізу. Тут у верхній частині заповнення лежало майже суцільним шаром скупчення черепашок товщиною до 30 см, нижче їх кількість значно зменшувалась з тим, щоб потім з'явитись знову суцільним прошарком товщиною 10-12 см. На самому дні житла черепашок знову було менше, за виключенням лише площі розчищених в центрі заглибин решток вогнища. Особливо мало черепашок було на дні житла по його краях, хоча зверху заповнення верхній шар черепашок дещо поширювався і за межами півземлянки.

Решітки вогнища виявлені в центрі житла. Вогонь горів тут у блюдцевидному пониженні в долівці (10-12 см) неправильно округлої форми поперечником по лінії північ-південь – 1,6 м. Чорновуглисте заповнення вогнищевої заглибини мало товщину 10-15 см, під яким відзначено прошарок прокаленого піску, товщиною 6-7 см. Поряд з вогнищем і в ньому відзначено кілька уламків граніту, в тому числі із слідами дії вогню. Дно житла більш-менш рівне. Пісок, що його вистилає по консистенції мало відрізняється від усього заповнення. Лише в районі вогнища з південного його боку помітно дещо ущільнення грунту, змішаного з попелом. Очевидно, тут ми маємо справу з так званим тонталищем, що відзначаються дослідниками в житлах первісної епохи.

Інших деталей конструкції житла не зафіксовано. Можна лише сказати, що по краю його заглибини періодично зустрічались окремі камені розміром до 20 см.

Завершуючи опис житла №10, слід відзначити, що після того, як воно вже було залишене мешканцями і, очевидно, завалилося, тут кимсь було розкладене окреме вогнище (рис. 21). Розміщене воно на поверхні черепашкового шару в західній частині заповнення і мало округлу форму поперечником 1,4 метра. Його межі досить добре фіксуються по наявності прошарку прокаленого піску і перепалених черепашок. Мабуть, це вогнище, як і виявлене поблизу нього поховання із скороченим на спині кістяком, до часу функціонування житла прямого відношення не має.

В житлі №10 та його найближчій околиці в межах розкопу виявлено кілька сот різноманітних знахідок (569 по інвентарному опису), в тому числі крем'яні вироби, знаряддя з кістки, а також кістки тварин (300 екземплярів). Знахідки в заповненні землянки взято двома горизонтами по 30-35 см кожен. В складі цих горизонтів особливої різниці не виявлено. Лише в найвищій частині заповнення виявлено кілька крупних пластин з ретушшю, очевидно, пізньонеолітичного-енеолітичного часу. До речі, така ж пластина-ніж була в 1988 р. виявлена на зачистці берега безпосередньо поруч з нашим розкопом цього року.

Серед крем'яних знарядь нуклеуси, в тому числі мікролітичні, ножовидні пластини і відщепи. Значна частина їх має ретуш. Добре представлені тут скребки, трохи менше різців; знайдені кукрецькі вкладиші, два косі вістря донецького типу тощо (табл. 1; рис. 22).

Знарядь із кістки – 27 екземплярів. Серед них ніж (1 екз.), вістря до списів (2) і стріл (10). Тесловидні знаряддя (2), шила-прокладки (8) тощо (рис. 23).

Загальна характеристика жител. Всі десять жител Ігренського поселення мали напівземляночний характер, нижня частина яких була спущена в білий материковий пісок

Рис. 14. Ігрень. Вироби із кістки (1, 3), рогу (4, 5)
та каменю (2, 7); відбитки очерету на печині згорілого житла (6).

Рис. 15. Ігрень. Крем'яні вироби з житла №5.

в середньому на глибину (від 0,8 до 1,2 м). Стінки цих житлових заглибин, як правило, досить круті, що простежено в багатьох випадках. Дно жител звичайно вирівняно горизонтально, лише інколи має невеликий схил в один бік. В житлі №2 під стінкою в долівці простежено невеликий уступ. Всі напівземлянки опущені в материк з денної поверхні, що знаходилась в ті часи на рівні переходу від нижнього гумусу до материкового білого піску.

Наземна частина жител, очевидно, мала, як це показують рештки згарища в №1, конічну форму. Каркас житла споруджувався із жердин; перекривалось воно очеретом, який понад Самарою і Дніпром росте в великій кількості і досі. Ямок від стовпів, що підпирали б каркас споруд, жодного разу, на жаль, виявити не вдалося. Або останні були дуже неглибокими, або, що більш правдоподібно, просто їх простежити в піщаному ґрунті, дуже побитому кротовинами, неможливо.

Очевидно, всі житла мали в плані підокруглу форму. Їх розміри приблизно однакові, в поперечнику по різним діаметрам – 7-10 м. Як це вдалося простежити в житлах №№ 1,

3 і до певної міри в №10, вони мали вихід на південь. В одному випадку (№3) вхід мав вигляд нешрокого коридорчика, в інших – широку смугу «витоптаного» піску на рівні верхньої частини материкового шару.

В чотирьох житлах (№№ 5, 7, 8, 10) збереглися решітки вогнищ, що, звичайно, розміщувались в центрі споруди. В житлах № 7, 8 вони мали вигляд конічних заглибин (рис. 16), а в житлах №№ 5 і 10 вогонь горів практично просто на їх долівці. Недосконалість такої системи опалення приводила до виникнення пожеж, що яскраво відзначено під час розкопок в житлі №1. Вогонь періодично, можливо, розкладався і в інших місцях житла, на що вказує наявність слідів прокалення долівки і поза межами вогнища.

Житла експлуатувались мезолітичними мешканцями протягом довгих років. Безперечно, їх вони заселювали, головним чином, в холодну пору року, хоча могли ховатись тут від негоди і в інші часи. Від тривалого використання житла його заглибина поступово заповнювалась різного роду покидьками, рештками попелу від вогнищ, кістками з'їдених тварин, а головне - черепашками річкових молюсків, які теж використовувались мешканцями для харчування. «Підстилка» із шару таких черепашок мабуть відіграла певну роль в житлі і як ізоляційний матеріал проти вологості. Через отвори в покрівлі, зокрема, для виходу диму, та через вхід до житла просочувався і пісок, особливо мабуть в період піщаних буранів. Все це сприяло відносно швидкому наростанню в його заглибленій частині культурного шару.

З механізмом заповнення Ігренських жител, безумовно, не все так ясно. Важко, зокрема, з'ясувати утворення тут місцями досить товстому шару черепашок, інколи товщиною до 40-50 см. При чому, такий шар інколи перекриває не лише заглибину житла, а і деяку територію поза ним. Такі скупчення черепашок не завжди мають однаковий профіль. В одному випадку їх шар лежить горизонтально, а в інших створюють вгнуту лінзу (житло №№ 2, 3) чи двовипуклу (№10). Якщо в перших двох випадках можна ще допустити, що скупчення черепашок було результатом періодичного затоплення площі житла де виникали природні банки скупчень молюсків, то створення випуклих вгору лінз природним шляхом пояснити важко. Вони, безперечно, мають антропогенне походження. Те ж можна сказати і про поодинокі вкраплення стулок чи їх невеликих компактних кучок в культурному шарі жител. Всі молюски в такому разі були принесені сюди людиною, ужиті в їжу, а черепашки викинені на долівку житла, чи можливо за його межі, в тому числі і на покрівлю. Після зруйнування напівземлянки її заглибина могла теж слугувати місцем скидання до неї харчових відходів.

З етнографічних матеріалів відомо (див. далі), що заглиблені в ґрунт житла були зимовими. Тому вони зверху всіляко утеплювались шляхом присипання землею, обкладки дерниною, а також снігом чи кригою. Очеретяна покрівля жител із Ігрені також мала піщанисту присипку, сюди також могли викидати черепашки молюсків після використання їх в їжу. Про це може свідчити характер заповнення лінз землянок, яке мало відрізняється по колірності і складу знахідок від ґрунту тодішньої денної поверхні, а також наявність в заповненні на різній глибині лінз черепашок, які мають випукло-вгнуту форму, випуклим боком до гори. На доказ того, що очеретяна покрівля була перекрита піском, можуть свідчити і спостереження над характером заповнення жител 1 і 5, де на дні виявлено велику кількість обвугленого очерету, інколи у вигляді цілих снопків, а в житлі №4 і жердин. Таке неповне згорання покрівлі з досить горючих матеріалів могло трапитись, очевидно, лише тому, що вона при згоранні підпірок рухнула і піщана підсипка на покрівлі притиснула до дна землянки палаючий очерет і жердини, чим і було раптом припинено їх горіння, а отже – виник товстий карбонний шар.

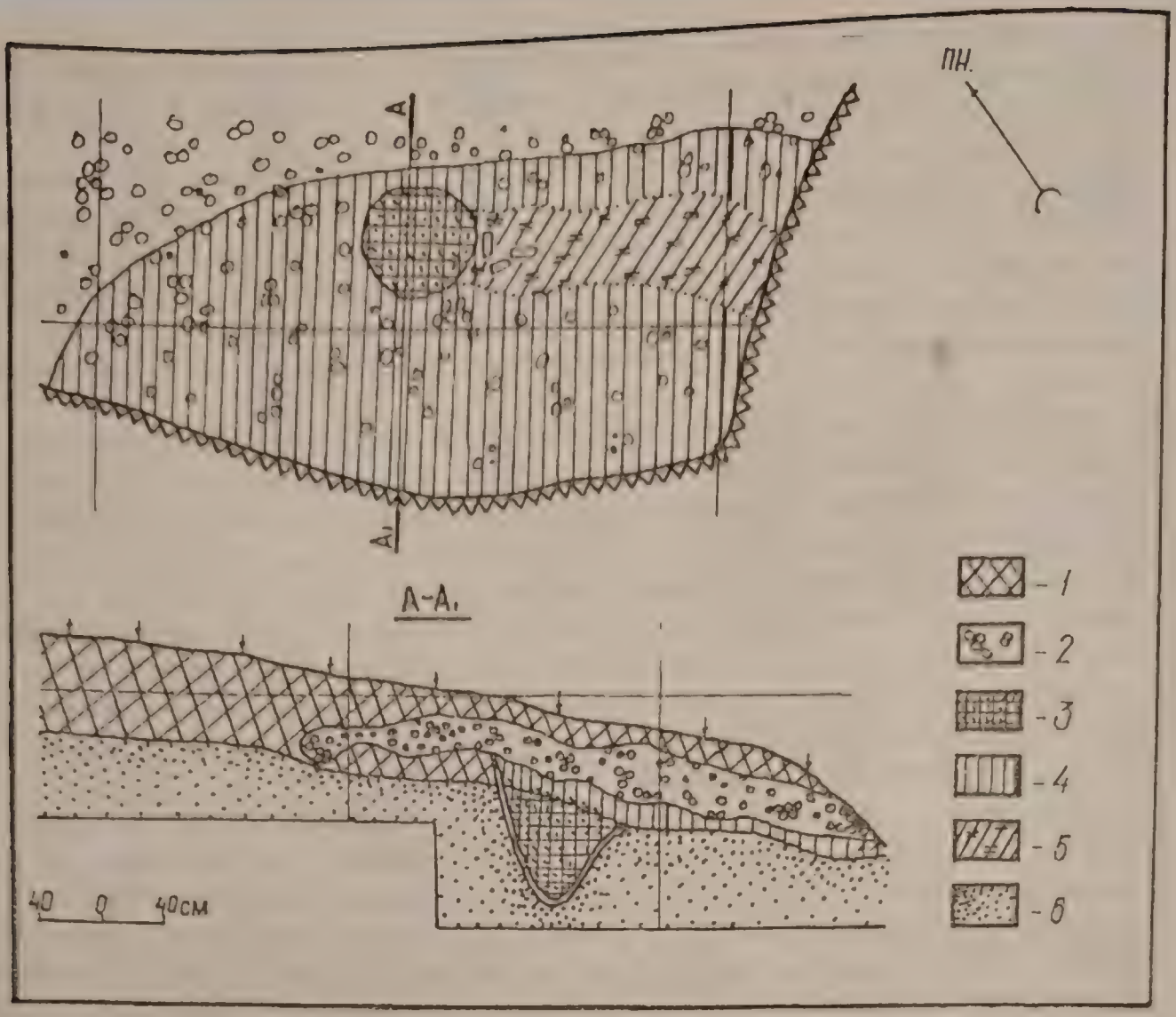

Рис. 16. Ігрень. План решток житла №7 та розріз нашарувань.
1. Нижній гумус. 2. Черепашки. 3. Вогнище. 4. Заповнення житла. 5. Скупчення попелу. 6. Материковий пісок.

В житлах, що заселювались протягом певного часу, залишилась значна кількість мезолітичних знарядь праці та відходів їх виробництва. В житлових заглибинах, що збереглися повністю чи в значній частині крем'яних і кістяних виробів виявлено досить багато – інколи до 500-800 екземплярів. Тут виявлена і значна кількість фауністичних решток.

Детальний аналіз цих матеріалів, як і особливості конструкції жител є неоціненним джерелом для розуміння різних сторін життя і історії первісного населення Подніпров'я, в тому числі його побуту, занять культури тощо. Все ще буде предметом розгляду в наступних розділах даної роботи. Тут же зробимо спробу відповісти ще на одне актуальне питання, а саме: з чим власне, ми маємо на дослідженій пам'ятці справу – з сумою окремих різночасових жител чи цілим одночасним мезолітичним поселенням.

Враховуючи спільність в конструкції жител, ідентичності виявлених в них матеріалів слід сказати, що в даному випадку мова може іти про одночасові в рамках мезолітичної епохи об'єкти. На це вказує, перш за все, склад мікролітичного кременю, властивий для цієї епохи степової України. З наведеної вище таблиці (1) крем'яних знарядь праці окремих жител, що краще збереглися, видно не лише типологічну спільність цих виробів, а й значне кількісне співпадання.

Проведене статистичне порівняння крем'яних знарядь із жител, що краще збереглися методом «плюсування ознак» [6] показало відносно високий і стабільний індекс подібності між ними, який знаходиться в межах 70-80, а в окремих випадках сягає навіть 90 одиниць (табл. 2).

Порівняльний аналіз з матеріалами із Ігрені і інших пам'яток України не залишає сумніву в тому, що всі десять жител Ігрені побудовані носіями одної, так званої кукрекської культури, про що докладно буде іти мова нижче. Про одночасовість ігренських жител говорить і залягання їх в однакових геологічних умовах; всі вони, як побачимо далі, датуються пізньомезолітичною епохою за радіокарбонним визначенням.

Вирішуючи позитивно проблему епохи, за якої функціонували ігренські житла, та їх культурної приналежності, ми однак, мало що можемо сказати про календарні строки спорудження цих будов, зокрема, кожної з них по відношенню до всіх інших. В цьому зв'язку можна зробити лише кілька зауважень. При дослідженні жител, зокрема, не зафіксовано жодного випадку прорізання чи перекривання одного житла іншим, що начебто має вказувати на їх одночасовість.

Але разом з тим у розміщені цих споруд вподовж берега відзначається деяка нерівномірність. Найбільше їх зосереджено в центральній частині поселення і менше, всього по два житла в східній і західній. Можливо, в цьому факті можна було б вбачати календарну різночасовість появи цих частин поселення, але і такий аргумент не можна вважати переконливим. Отже, трактуючи компактне скупчення однотипних житлових споруд на мисі Самари і Дніпра як поселення мезоліту однієї групи населення кукрецької культури, питання про календарні строки їх спорудження одного по відношенню до інших, ми залишаємо відкритим.

Табл. 2

Матриця індексів подібності крем'яних знарядь із жител 1, 4, 5, 8, 10 Ігренського поселення

Житла	1	4	5	8	10
№ 1	-	87	78	73,5	84
№ 4	87	-	77	76,5	83
№ 5	78	77	-	86	77
№ 8	73,5	76,5	86	-	75,5
№ 10	84	93	75	75,5	-

III. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА ПОСЕЛЕННЯ

В процесі трудової діяльності в побуті мешканці Ігренського поселення використовували різноманітні знаряддя праці, виготовлені переважно із кременю, рідше із інших порід каменю, а також із органічних матеріалів – кістки, рогу тощо. Виявлені вони як в заповненні жител, так і їх найближчому оточенні.

Далі подаємо детальний розгляд цих знахідок по групах, виходячи з матеріалу, з якого вони були виготовлені.

Вироби з кременю.

Всього в житлах виявлено більше двох тисяч крем'яних знарядь, їх заготовок та відходів крем'яного виробництва (табл. 3). Вище йшла мова про те, що за типологічним і статистичним аналізом крем'яні вироби із усіх десяти жител дуже близькі між собою (табл. 1;2) і тому можуть розглядатись як один гомогенний комплекс.

В цілому одноманітною була і крем'яна сировина, що ішла на виготовлення цих знарядь. Це кремінь із дрібних гальок, що їх збирали мешканці на побережжі Дніпра і Самари. Колір сировини темно-сірий, інколи світло-жовтий. В цілому знахідки крем'яних виробів мають невеликі розміри; крупних уламків чи цілих великих жовен тут немає.

Обробка крем'яної сировини в значній мірі провадилась на місці поселення, в тому числі в житлах. На це вказує значна кількість тут нуклеусів (52 екз.) пластин (865) і відщепів та різних сколів (993 екз.). Виявлені ретушери і відбійники, правда в невеликій кількості.

Максимальні розміри нуклеусів по висоті 3-5 см, отже в цілому вони дрібні.

Табл. 3

Вироби з кременю в житлах Ігрені'

Види (типи) і підтипи речей	Житла									Разом	
	1	2	3	4	5	6	7	8	10	кіль-кість	%
А. Нуклеуси, заготовки, відходи виробництва											
І. НУКЛЕУСИ	**3**	**1**	**8**	**11**	**7**	**2**	**1**	**7**	**12**	**52**	**2,7**
1. Ортогнатні											
а) Конічні (одноплощинні)	1	1			1				5		
б) Призматичні (двоплощинні)											
2. Мікролітичні (олівцевидні)			2	2		2	1	2	2		
3. Атипові, аморфні	2		6		2			2			
4. Заготовки, уламки				3	4			3	5		
ІІ. ПЛАСТИНИ	**58**	**57**	**36**	**69**	**253**	**75**	**32**	**170**	**115**	**865**	**45**
1. Ножевидні: малі 0,8 см і середні 0,8-1,6 см.	51	54	34	55	198		30	170	100		
2. Перетинні пластини	6	3	2	14	48		2		15		
3. Реберчасті	1				7						
ІІІ. ВІДЩЕПИ, УЛАМКИ СКОЛИ	**73**	**25**	**27**	**72**	**372**	**59**	**22**	**206**	**137**	**993**	**52**
1. Відщепи аморфні	70	24	24	71	363	59	22	199	111		
2. Сколи з нуклеусів	3		3	1	6				17		
3. Сколи різцеві		1			3			7	9		
Б. ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ											**100**
IV. ПЛАСТИНИ З РЕТУШШЮ, НОЖІ	18	18	5	22	76	-	7	47	21	214	42
V. ВІДЩЕПИ З РЕТУШШЮ	-	-	-	5	18	-	1	13	-	37	7,4
VI. ВКЛАДНІ КУКРЕЦЬКОГО ТИПУ	1			5	6		1		6	19	3,8
VII. СКРЕБКИ	**18**	**1**	**5**	**22**	**33**	**7**	**2**	**20**	**19**	**127**	**25**
1. Кінцеві на пластинах					12	2	2				
2. Кінцеві на відщепах	4	1			5	1		1	4		
3. Округлі	7			8					5		
4. Підокруглі, ретуш на $^3/_4$	6		3	8	3	1		5	9		
5. Бокові, кінцебокові	1		2		2	1	2				

Види (типи) і підтипи речей	Житла									Разом	
	1	2	3	4	5	6	7	8	10	кіль-кість	%
6. Високої форми, округлі					5	2		3	1		
7. Нерегулярні				6	6						
VIII. РІЗЦІ	**5**	**2**	**1**	**11**	**14**	**-**	**-**	**20**	**12**	**65**	**13**
1. Кутові на відщепах	3	2	1	2				1	3		
2. На куту зламаної пластини				5	12			12	6		
3. Бокові	2			4	2				3		
4. Двобічні								1			
5. Аморфні								6			
IX. ТРАПЕЦІЇ								**1**		**1**	**0,2**
X. КОСІ ВІСТРЯ	1			1		1		1	2	6	1,2
XI. ТУПОСПИННІ ВІСТРЯ І ПЛАСТИНИ								4		4	0,8
XII. СВЕРДЛА ПРОКОЛКИ	3			1	5	1			4	14	2,8
XIII. РЕТУШЕРИ		1								2	0,4
XIV. ІНШІ ТИПИ ЗНАРЯДЬ					7		2		2	11	2,2
Загальна кількість речей в комплексах:	180	105	82	219	791	145	69	489	330	2410	100
А. Нуклеусів, заготовок, сколів	134	83	71	152	632	136	55	383	264	1910	79
Б. Знарядь праці	46	22	11	67	150	9	14	106	66	500	21

* — Крем'яні знаряддя із житла 9 розглянені разом із знахідками в розкопі за 1982 р.

Але, судячи з величини деяких сколів з нуклеусів, бокових, чи з верхньої площадки їх, первісно розміри нуклеусів були значно більші і можливо сягали по довжині 7-10 см. В деяких із жител, наприклад №10, таких сколів виявлено значну кількість.

Найповніше на поселенні представлені конічні прямоплощадочні (ортогнатні) нуклеуси з негативними відбитками досить правильно знятих по колу пластин (рис. 24, 1-3, 5); деяка частина цих мікролітичних нуклеусів може бути віднесена до типу олівцевидних (рис. 24,4).

Мікролітичні нуклеуси виявлені майже в кожному із жител; всього вони складають в групі понад 20%. Помітно менше в комплексах конічних (одноплощадочних) і призматичних (двоплощадочних) нуклеусів, (рис. 19,1; 22, 14). Від мікролітичних нуклеусів вони відрізняються однобокістю і меншою регулярністю негативів від знятих пластин (рис. 24,1-5). Значний тут процент і нуклеусів, що їх можна відносити до атипових або аморфних. Вони характеризуються безсистемністю в сколюванні з них пластин і відщепів. Виділяється також група уламків і заготовок нуклеусів.

Пластини, як і нуклеуси, переважно дрібних розмірів, в тому числі малі мікролітичні при ширині о 0,8 см, або середніх розмірів шириною 0,8-1,6 см. Більш крупних – мало. Всі пластини (всього понад 800 екз.), як правило, добре огранені з дво- або трьохилою спинкою (рис. 24,6-7). Більшість цих пластин збереглася в уламках. Багато (10,4%) є так званих перетинів пластин. В деяких житлах виявлені поодинокі реберчасті пластини.

Відщепів є близько 1000, їх більше ніж пластин, але переважання в цілому незначне. Вони, як правило, неправильних випадкових контурів, рідше мають видовжену форму, що наближається до пластин. Відщепів з первісною кіркою жовен відносно мало.

Рис. 17. Ігрень. Профіль житла №8. Вигляд із заходу.

В цілому, виходячи із типологічного і кількісного складу нуклеусів пластин і відщепів техніку обробки кременю на Ігренському поселенні слід назвати пластинчастою.

Знаряддя праці з кремню в житлах по відношенню до нуклеусів і заготовок становлять 20,7%. Цю величину в порівнянні з іншими комплексами пізнього мезоліту України, слід вважати великою, якщо мати на увазі, наприклад, показники для інших культур в гребеніківській культурі – 10,1%, кудлаївській – 5,7%, дніпро-припятській – 8,0%.

Виготовлялись знаряддя Ігренського поселення із пластин відщепів шляхом подальшої їх обробки за допомогою ретуші і сколів. Ретуш, як правило крута краєва; знарядь з плоским ретушуванням, крім вкладишів кукрецького типу, є буквально одиниці, а виробів з двобічною оббивкою практично немає. В житлах, де було проведено підрахунок процентного складу знарядь, виготовлених із пластин і відщепів, виявилось значне переважання пластинчастих заготовок, а саме:

Табл. 4

Житла	% знарядь	
	на пластинах	на відщепах
№ 4	56,7	43,3
№ 5	75,5	26,5
№ 8	87,7	13,3
В середньому	73,0	27,0

Отже, як і по групі нуклеусів, та заготовок, тут теж техніку обробки слід вважати пластинчатою. При чому ступінь – пластинчастості досить високий. В цьому відношенні

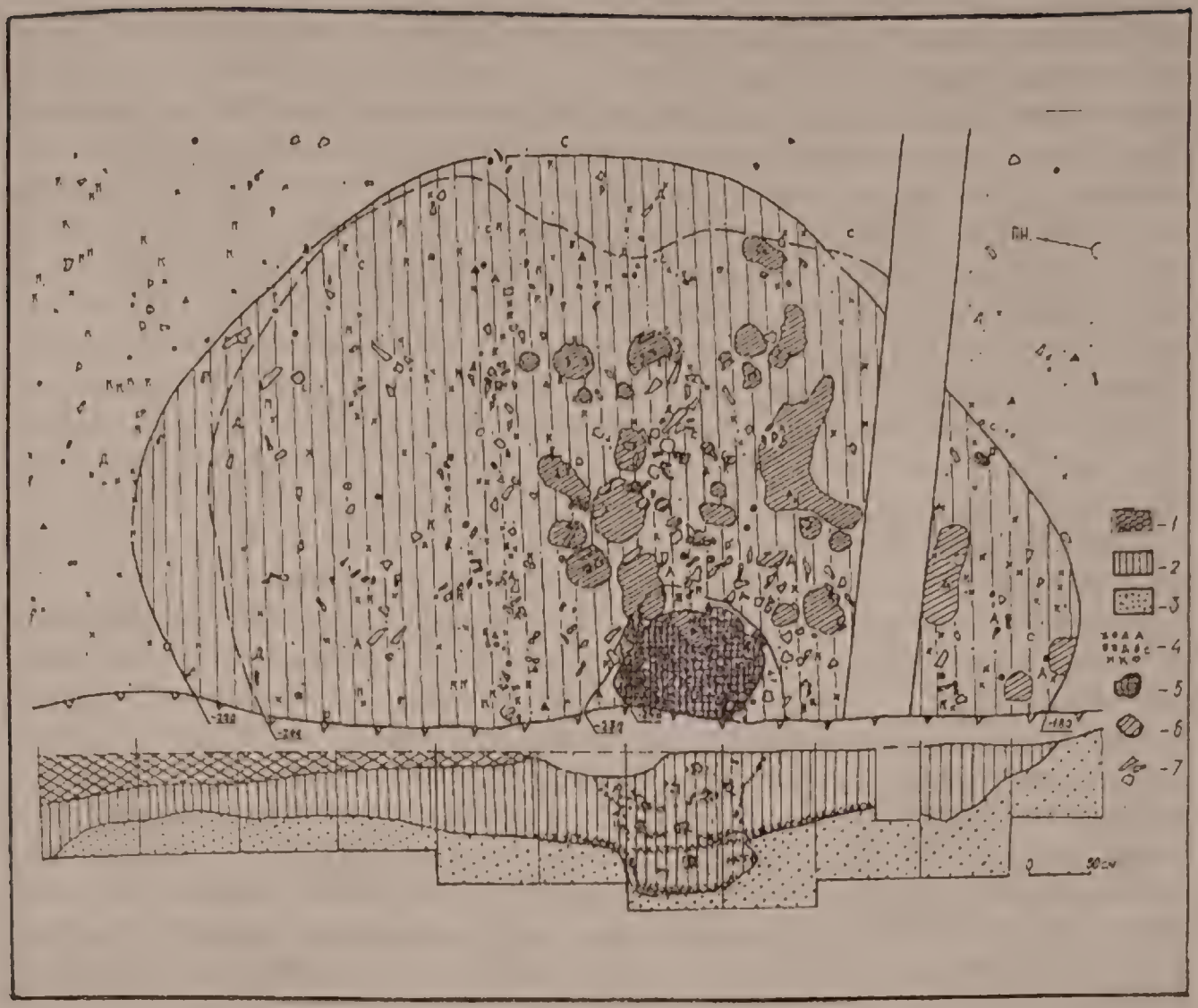

Рис. 18. Ігрень. План і профіль житла №8.

1. Нижній гумус. 2. Заповнення житла. 3. Материковий пісок. 4. Різні типи крем'яних, кістяних і кам'яних знарядь, вохра. 5. Вогнище. 6. Скупчення попелу. 7. Кістки і камені.

матеріали Ігренських жител перевищують середні данні по всіх комплексах пізнього мезоліту України, за виключенням, хіба, донецької культури (85%).

Серед знарядь праці в комплексах жител є найбільше пластин з ретушшю (42,8%), вони переважно середніх розмірів, хоча ретуш є і на мікропластинах. Крупних пластин поперечником понад 1,6 см менше. Ретуш здебільшого крута, краєва. Вона інколи, мабуть, наносилась з тим, щоб трохи затупити краї пластини, але здебільшого ретушування і пощербленість пластин виникала, очевидно, в процесі використання їх в ролі ріжучих знарядь – ножів (рис. 25,1-12).

Переважна більшість пластин з ретушшю збереглася в уламках. В окремих випадках ретуш по краю пластини знаходиться порівняно глибоко, в результаті чого виникають зазублини і виїмки (рис. 25,10-12), але таких пластин, що їх називають анкошами тут є дуже мало.

В окремих випадках, як, наприклад, в житлі №5, деякі пластини з ретушшю мають слабкі сліди залискування.

В ролі інструментів для різання використовувались і відщепи, на яких є ретуш, але їх серед знарядь – відносно мало (7,4%).

Четверту частину всіх крем'яних знарядь в житлах становлять скребки (25,4%). В основному вони виготовлялись з відщепів (рис. 15,10-12; 19,15; 22,-12; 26,1-14). Скребків

на пластинах виділено лише трохи більше 11% по відношенню до всіх скребків. Скребки на пластинах, звичайно, кінцеві (рис. 26, 1, 2). Скребки ж, виготовлені з відщепів – різноманітні (табл. 3). Тут є кінцеві типи (рис. 26,5), кінцебокові (рис. 26,8), але переважно вони ж округлі чи підокруглі. Останні відрізняються від округлих або циркулярних тим, що мають ретуш не по всьому периметру виробу, а лише на 2/3 чи 3/4 частини його ободу (рис. 26,9). Важливою особливістю колекції скребків Ігрені є наявність тут виробів цього типу високої форми, в профілі; в плані ж вони звичайно округлі (рис. 25,10, 11; 26, 12-14). Скребки цього підтипу складають серед цих знарядь близько 10%. Крім того, в комплексі жител виділяється деяка частина скребків на відщепах з нерегулярною ретушшю. Різців у двічі менше, ніж скребків. Більше половини їх (53,8%) відноситься до типу «на куту зламаної пластини» (рис. 15,8, 9-19, 20-28; 22,15, 17; 27,1, 9), друге місце по кількості посідають теж кутові різці, але виготовлені на відщеповій заготовці (рис. 27,6-12). Відносно добре представлені тут бокові або ретушні різці (рис. 27,2).

Різці в процесі роботи по кістці, очевидно, швидко туплялися, а тому їх робочий край підживлювали, на що вказує наявність так званих різцевих сколів (табл. 3).

Решта крем'яних знарядь з жител Ігренського поселення становлять по відношенню до пластин з ретушшю, скребків і різців значну меншість – всього кілька процентів чи і того менше (табл. 3). Їх присутність тут, однак важлива, для визначення культурної приналежності всього комплексу зібраних тут знахідок. В цьому зв'язку слід підкреслити присутність в житлах специфічних виробів із пластин, що мають назву вкладишів кукрецького типу. Всі вони моделювались на пластинах звичайно середніх розмірів за допомогою плоского ретушування їх з боку брюшка заготовки. Вкладиші цього типу виявлені майже в кожному із жител. В цілому вони складають серед знарядь праць 3,8%ою Поміж них є, так би мовити, класичні зразки з добре ретушованим брюшком пластини і слідами пощербленості (рис. 15,15-17; 25,19), а частина менш типових, не сталої форми, але обов'язково з ретушшю по брюшку (рис. 22,1-1; 25,13-18).

Група мікролітичних знарядь в житлах Ігрені представлена дуже слабо, за виключенням хіба косих вістрів. Та і останніх виявлено на поселенні всього 6 екз. (1,2%). З точки зору техніки виготовлення ці знаряддя певної сталості не виявляють. Скіс пластин тут сформований за допомогою крутої краєвої ретуші, часто на кінчику цього скосу помітний злам, який звичайно виникає тоді, коли це знаряддя виготовляється за допомогою так званої мікрорізцевої техніки (рис. 22, 3, 4; 28, 10-11). Мікрорізців в комплексах, однак, практично немає.

Крім косих вістрів, в житлі №8 виявлено ще чотири тупоспинні пластини (рис. 19, 14-15; 28,2-3) та одна середньовисока трапеція (рис. 28,1), яка можливо потрапила сюди випадково. Тупоспинні пластини мікролітичні і їх спинка затуплена крайовою «обрубуючою» ретушшю. В одному випадку така ретуш нанесена на кінцях пластини (рис. 28,3). З такою ж ретушшю виявлена тут ще одна пластина, спинка якої не затуплена (рис. 28,6). Ця видовжена пластина з обрубаними кінцями характерна для комплексу стоянки Кукрек.

Описані мікролітичні вироби слугували, очевидно, головним чином, для оснащення складних вкладишевих вістрів дротиків і списів, а в окремих випадках використовувались як наконечники стріл. Це можна сказати зокрема про косі вістря з гострим кінцем, що широко використовувались на більш північних територіях, зокрема в яніславицікій, дніпро-припятській або рудоостровській і донецькій культурах. Слід зауважити, що крім таких наконечників в житлах виявлено ще кілька поодиноких вістрів до стріл на пластинах своєрідної форми, про які ми скажемо нижче при розгляді занять ігренського населення.

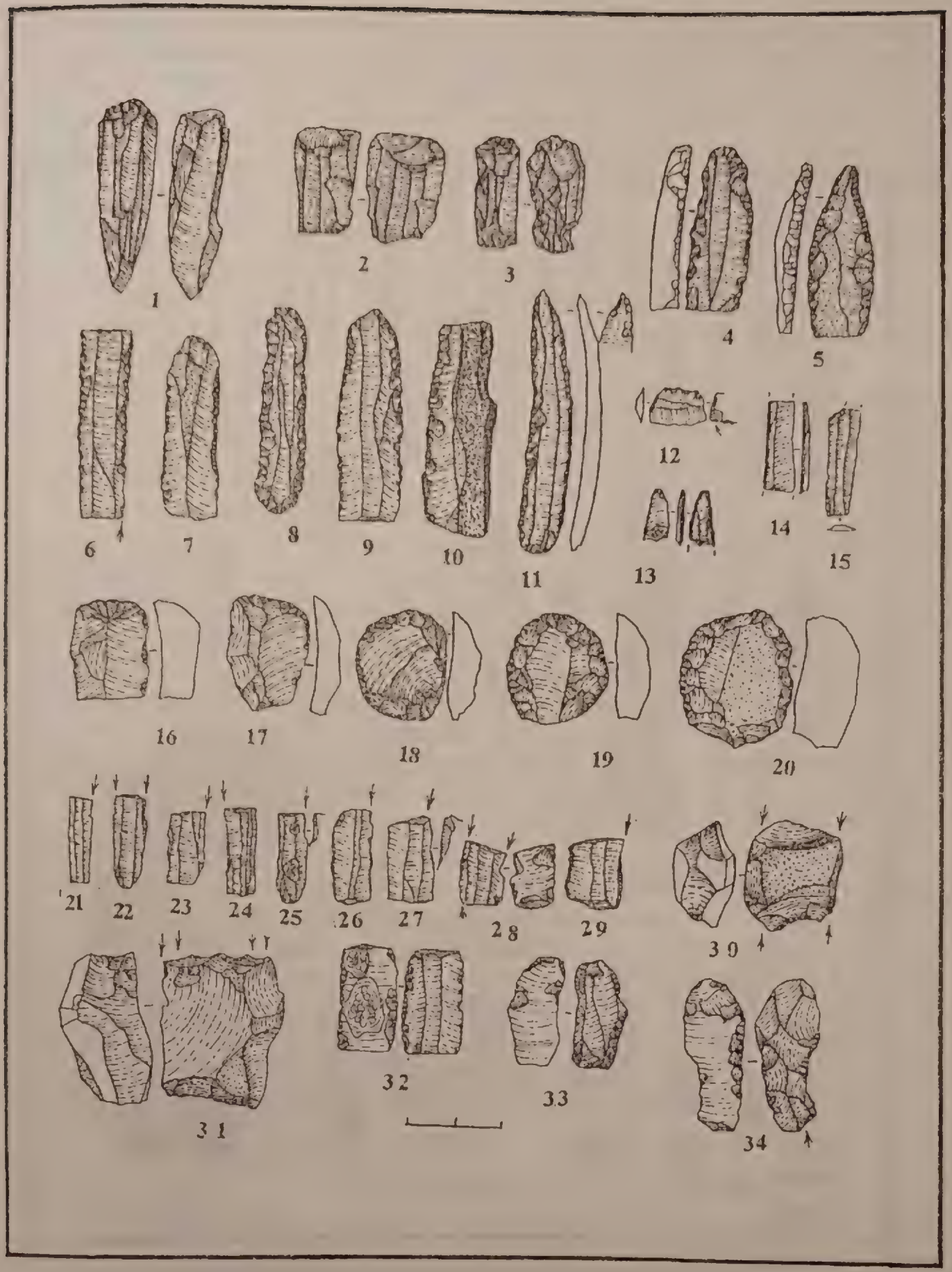

Рис. 19. Ігрень. Крем'яні вироби із житла №8.

Рис. 20. Ігрень. Кістяні і крем'яні знаряддя із житла №8.

Відносно значний процент (2,8%) в житлах становить група побутових інструментів, які типологічно відносяться до групи свердла-проколки, хоча за своїми функціями очевидно були різними. Екземпляри з протилежачою ретушшю на кінці, очевидно дійсно слугували в ролі свердел (рис. 28,12), частина ж сколів з гострим кінцем використовувалися як проколки. Але такі ж тороколючі вироби з потоншеним кінцем, протилежним вістрю, могли бути також і вістрями стріл. Деяким із них така форма надана за допомогою ретушування (рис. 28,9).

Крім перелічених типів знарядь, в житлах Ігрені виявлено також ряд виробів індивідуального оформлення, в тому числі, наприклад, пластина з виділеною «голівкою», скобелі з виїмками тощо. В житлі 10 знайдена оригінальна пластина у якої один кінець закруглений, а другий підправлений плоскою ретушшю як у свідерських вістрів (рис. 28,13). Інколи зустрічаються комбіновані знаряддя, різець-скребок, тощо.

З наведеного вище опису видно, що комплекс крем'яних знахідок із жител Ігренського поселення за кількісним і якісним складом цілком достатній, щоб робити висновки про його хронологічну і культурну приналежність. На вирішенні цих проблем ми, однак, зупинимося далі після розгляду інших знахідок на поселенні, зібраних поза межами жител в культурному шарі. Мова іде, зокрема, про крем'яні матеріали з нижнього гумусного шару (шар С). В цілому ці знахідки за складом в значній мірі близькі до розглянених крем'яних виробів із жител. Але, враховуючи ту обставину, що в нижньому гумусі, крім кременю і кістки, була виявлена певна кількість кераміки, в тому числі неолітичної і енеолітичної, відокремлений підхід до аналізу кременю із жител і зібраного за їх межами слід вважати виправданим. Адже ми нічим не гарантовані, що якась певна частина крем'яних виробів з шару С має бути в культурно-хронологічному плані пов'язана з керамікою, особливо раньонеолітичною.

Вище ми вже говорили про нашу спробу стратиграфічно розділити в напарувані західного схилу східної балочки мезолітичний кремінь від неолітичного, що нажаль, не дало позитивних результатів. Тому в цьому плані була зроблена ще одна спроба. З цією метою в 1976 р. знахідки були взяті по різних ділянках розкопу, окремо, а саме: із житла 5, безпосередньо над ним в шарі С і в тому ж шарі поза межами житла 5, (табл. 5). З цієї таблиці видно, що принципової різниці між матеріалами з житла 5 в шарі над ним и поза його межами нема. Отже, житло №5 і площа поза його межами була заселена в основному в пізньомезолітичний час, хоча тут в шарі С і виявлено деяку кількість дрібних черепочків, в тому числі і неолітичних. Треба думати, що вони з'явились тут в процесі періодичної появи тут мешканців більш пізніх епох. Все це дає підставу розглядати нам і всю колекцію кременю, зібрану на площі поселення в шарі С поза заповнень жител як приналежну в основному до часу мешкання тут мезолітичного населення.

Табл. 5

Крем'яні вироби із заповнення житла 5, в шарі С над ним і поза його межами розкопу 1976 р.

Види (типи) і підтипи речей	Значення					
	Житло 5		в шарі С			
			над житлом		за його межами	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
А. Нуклеуси і відходи виробництва	7	1,3	31	4,2	3	4,2
І. НУКЛЕУСИ						
1. Ортогональні, конічні	1		5		-	
2. Косоплощадкові						
а) Конічні			4			
б) Двоплощадкові			1			
3. Атипові, аморфні	2		1		1	
4. Заготовки, уламки	4		20		2	
ІІ. ПЛАСТИНИ	153	40	276	37	102	39,4
1. Ножевидні						
а) малі, середні	101		111		65	
б) великі, шириною понад 2,4 см			161		34	
2. Перетини пластин	45					
3. Реберчасті	7		6		3	
ІІІ. ВІЩІПИ, УЛАМКИ, СКОЛИ	372	59	431	54	54	50,4
1. Вістря аморфні	363		437		243	
2. Сколи з нуклеусів	6		1		6	
3. Сколи різцеві	3					
Б. Знаряддя праці		100		100		100
IV. Пластини з ретушшю – ножі	76	43	68	37	26	45,6
V. Вістря з ретушшю	18	11	18	9,7	10	17,5
VI. Вкладні кухрекського типу	6	3,8	13	7	4	7
VII. СКРЕБКИ	33	21	56	30	15	26,3
1. Кінцеві на пластинах	12		8		2	
2. Подвійні						
3. Кінцеві на вістрях	5		11		2	
4. Циркулярні			9			
5. Півокруглі, ретуш на $^3/_4$	3		8		2	
6. Бокові, кінцебокові	2				1	
7. Високі форми, округлі (кінцеві)	5		9		6	
8. З нерегулярною ретушшю			10		2	
VIII. РІЗЦІ	14	8,8	15	8	-	
1. Кутові на вістрях						
2. На куті зламаної пластини	12		10			
3. Бокові (двосторонні на пласт-х)	4		5			
IX. Тупоспинні вістря і пластини			4	2,2		
X. Свердла-проколки	5	3,1	6	3,2	1	1,8
XI. Інші типи	7	4,5	6	3,2	1	1,8

Види (типи) і підтипи речей	Знахідки					
	Житло 5		в шарі С			
			над житлом		за його межами	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Загальна кількість речей:	791	100	934	100	316	100
А. Нуклеусів, заготовок, сколів	632	80	748	80	259	82
Б. Знарядь праці	159	20	186	20	57	18

Із розгляду, що тут наводиться, нами виключені лише окремі знахідки крупних крем'яних виробів «енеолітичного» вигляду типу ножів на великих пластинах, вістрів до списа з двобічною обробкою тощо.

Всього в шарі нижнього гумусу (шар С) виявлено близько п'яти тисяч крем'яних знахідок (табл. 6). Їх типологічний склад в цілому не набагато відрізняється від матеріалів жител поселення. В зв'язку з чим зупинятися тут на детальному розгляді цих виробів, мабуть, не є доцільним і тому обмежимося лише даними таблиці (6) та проведенням порівняльного аналізу знахідок цього роду в житлах і поза їх межами.

Табл. 6

Вироби з кременю в культурному шарі мезолітичного поселення Ігрень

Види (типи) і підвиди речей	Розкопки року							Разом	
	1974	1975	1976	1978	1982	1986	1988	кіль-кість	%
А. Нуклеуси, заготовки і відходи виробництва									
І. Нуклеуси	**18**	**1**	**43**	**12**	**34**	**7**	**10**	**125**	**3**
1. Ортогнатні									
а) конічні (одноплощадні)			9	1	13	3	6		
б) призматичні (двоплощадочні)			5	1	2	2			
2. Мікролітичні (олівцевидні)	3		5				4		
3. Атипові (аморфні)			2	2					
4. Заготовки, уламки	15	1	22	8	19	2			
ІІ. Пластини	**109**	**135**	**791**	**138**	**291**	**138**	**144**	**1746**	**42,2**
1. Ножевидні малі, середні	105	97	372	126	201	128	92		
2. Перетини пластин	4	38	41	9	80	10	20		
3. Реберчасті			9	3	10		2		
ІІІ. Відщепи, уламки, сколи	**65**	**140**	**1052**	**168**	**494**	**205**	**139**	**2263**	**54,8**
1. Відщепи амфорні		140	584	165	478	200	130		
2. Уламки кременю			1						
3. Сколи з нуклеусів			9	2	10	2	8		
4. Сколи різцеві				1	6	3	1		

Як видно з цієї таблиці – кількісний склад виробів по групі А, тобто нуклеусів, пластин і відщепів в заповненні жител і в розкопі поза їх межами приблизно однакова, відповідно: нуклеусів — 2,7 і 3,0%, пластин — 45,3 і 42,2%, відщепів і сколів — 54,8 і 52,0%. Дуже близький і типологічний склад нуклеусів із заповнення землянок і зібраних поза нею. Можна лише відзначити, що в першому випадку виділяється порівняно значна кількість мікролітичних нуклеусів (21,2%), в той час як шарі С поза житлом лише 7,2%.

Види (типи) і підвиди речей	Розкопки року							Разом	
	1974	1975	1976	1978	1982	1986	1988	кіль-кість	%
Б. Знаряддя праці									
IV. Пластини з ретушшю, ножі	41	26	103	58	71	33	20	352	43,1
V. Відщепи з ретушшю	20	4	45	2	30	5	3	109	13,3
VI. Вкладні кукрецького типу			23			3		26	3,2
VII. Скребки	**13**	**19**	**84**	**17**	**31**	**23**	**10**	**197**	**24,1**
1. Кінцеві на пластинах	1			1	9	3	3		
2. Подвійні			1	2	1		1		
3. Кінцеві на відщепах		2	13	4	2	5			
4. Округлі			20	1	5	5			
5. Підокруглі	5	2	17	1	6	3			
6. Бокові, кінцебокові	7		2	1					
7. Високі формі		1	19	1	1		4		
8. З нерегулярною ретушшю		14	12	4	7	7	2		
VIII. Різці	5	4	25	4	17	19	6	80	100
1. Кутові на відщепах	5		1		7	5	6		
2. На куту зламаної пластини		4	17	3	8	12			
3. Бокові на пластинах (відщепах)			5	1	1	1			
4. Двобічні			2		1	1			
IX. Трапеції			1	1	1		1	4	0,5
X. Косі вістря, пластини			2	1	1		1	5	0,6
XI. Тупостінні вістря, пластини			4					4	0,5
XII. Свердла-проколки		1	11					12	1,5
XIII. Ретушери		1	3	2		1		7	0,8
XIV. Інші типи знарядь		1	16	1	3			21	2,4
Загальна кількість речей	**271**	**332**	**2203**	**404**	**973**	**434**	**334**	**4950**	**100**
А. Нуклеусів, заготовок сколів	192	276	1886	318	819	350	293	4134	83,5
Б. Знарядь праці	79	56	317	86	154	84	41	817	16,5

На завершення порівняльного аналізу крем'яних виробів із заповнення жител і зібраних поза їх межами слід зазначити, що процент знарядь праці по відношенню до групи нуклеусів і заготовок в обох випадках теж близький; в житлах він дорівнює 20,7, а поза їх межами – 16,5%. Все сказане вище дозволяє розглядати крем'яні вироби Ігренського поселення, особливо зібрані в житлах як один гомогенний комплекс, що включає тисячі знахідок. Це одна із найбільших колекцій крем'яних виробів в пам'ятках пізньомезолітичної епохи України.

ВИРОБИ З КІСТКИ, РОГУ ТА КРИСТАЛІЧНИХ ПОРІД КАМЕНЮ

Поряд з крем'яними знаряддями в житті мешканців Ігренського поселення дуже важливу роль відіграли інструменти, виготовлені із кістки і рогу.

Всього на поселенні виявлено понад 150 виробів з кістки і рогу, на жаль часто в уламках. Майже всі вони взяті в заповненні жител (табл. 7). Знайдено також багато кісток тварин із слідами їх обробки.

Асортимент виробів із кістки і рогу дуже різноманітний. Тут виділяються, зокрема, група «великих» типу сокир-тесел і «мотик», предметів до полювання і озброєння – вістря гарпунів, дротиків і стріл, та ін., а також численні речі «хатнього» начиння – шила-проколи, ножі, різноманітні лопаточки тощо; знайдена одна шевська голка. Зустрічаються прикраси із кістки і зубів тварин.

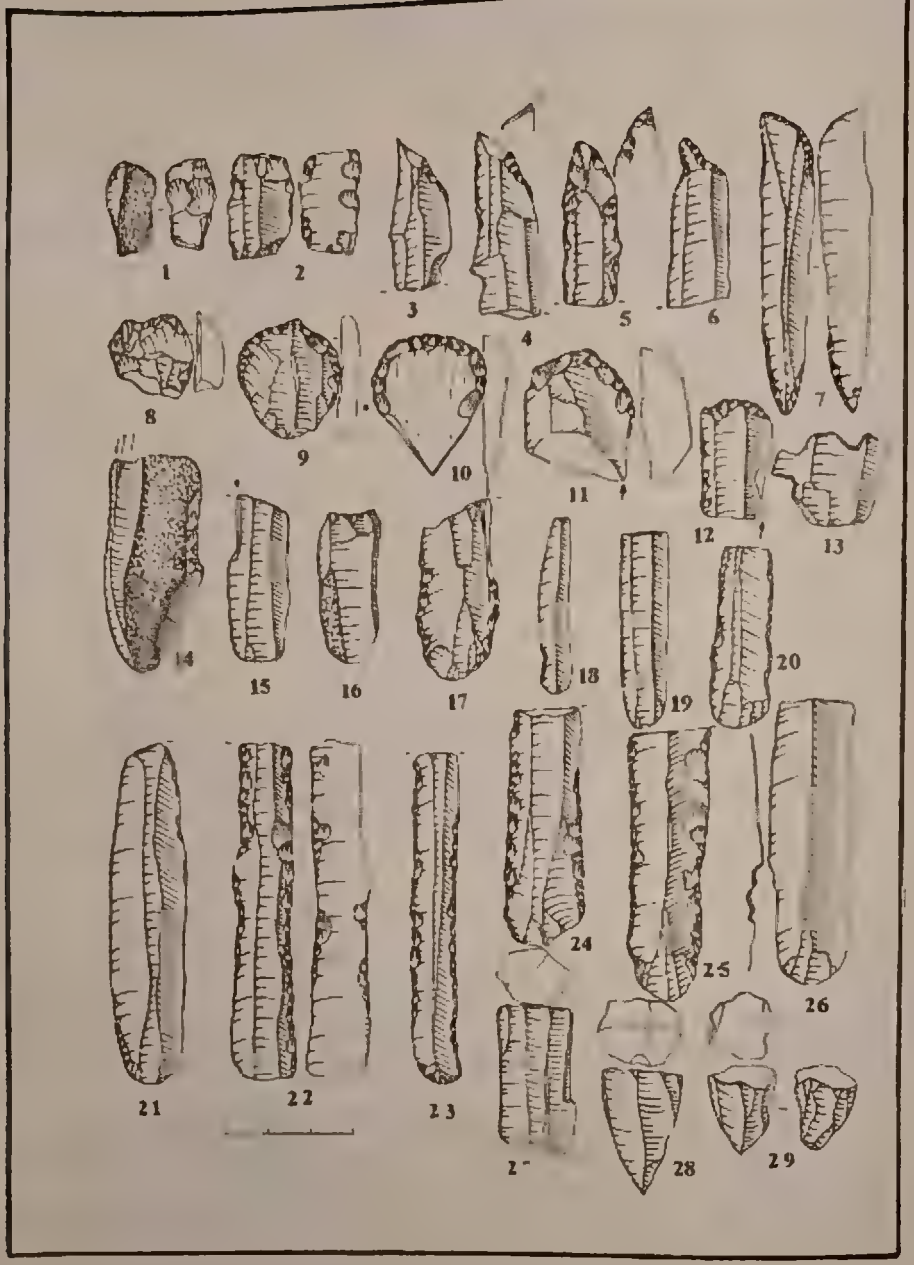

Рис. 22. Ігрень. Крем'яні вироби із житла №10.

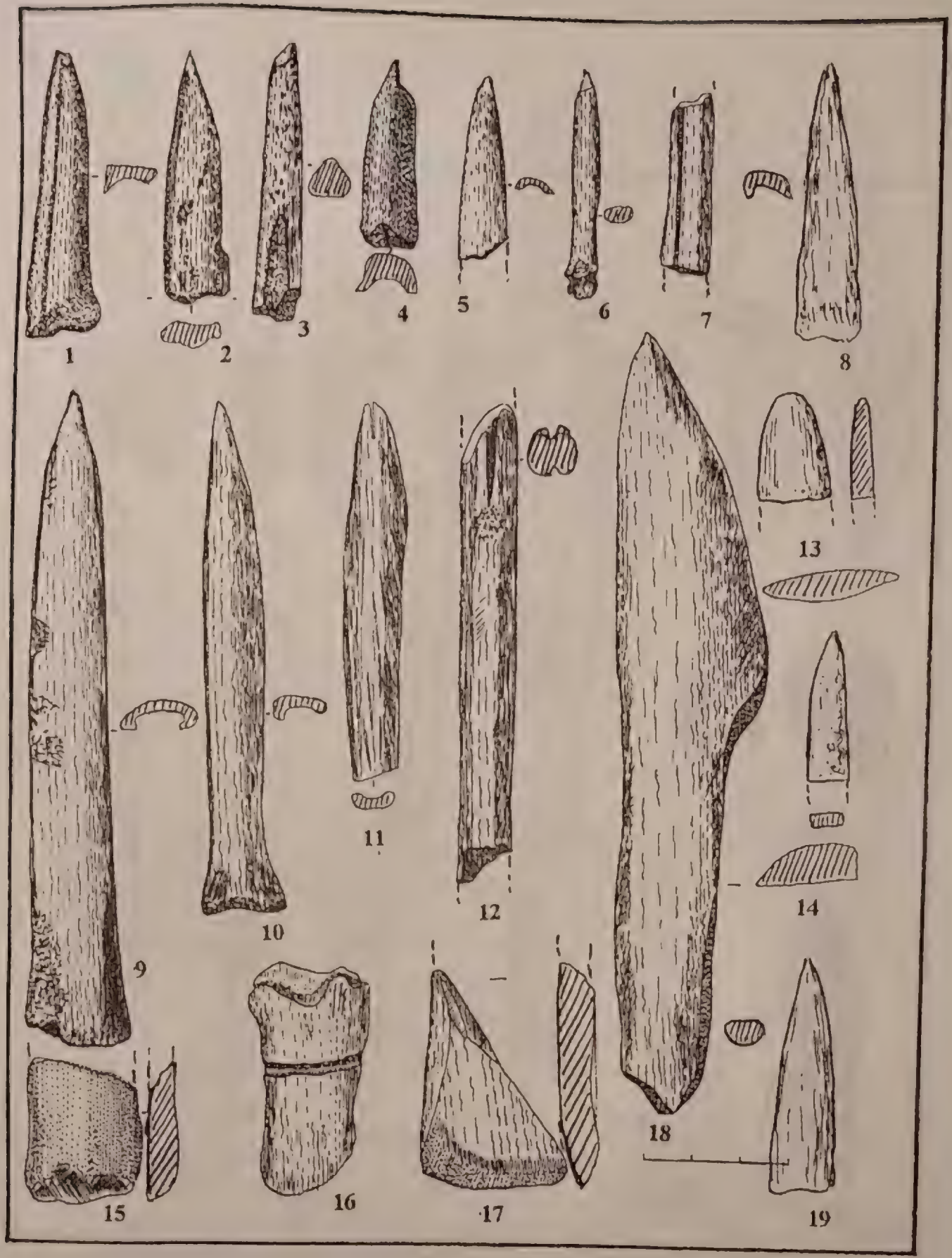

Рис. 23. Ігрень. Кістяні знаряддя із житла №10.

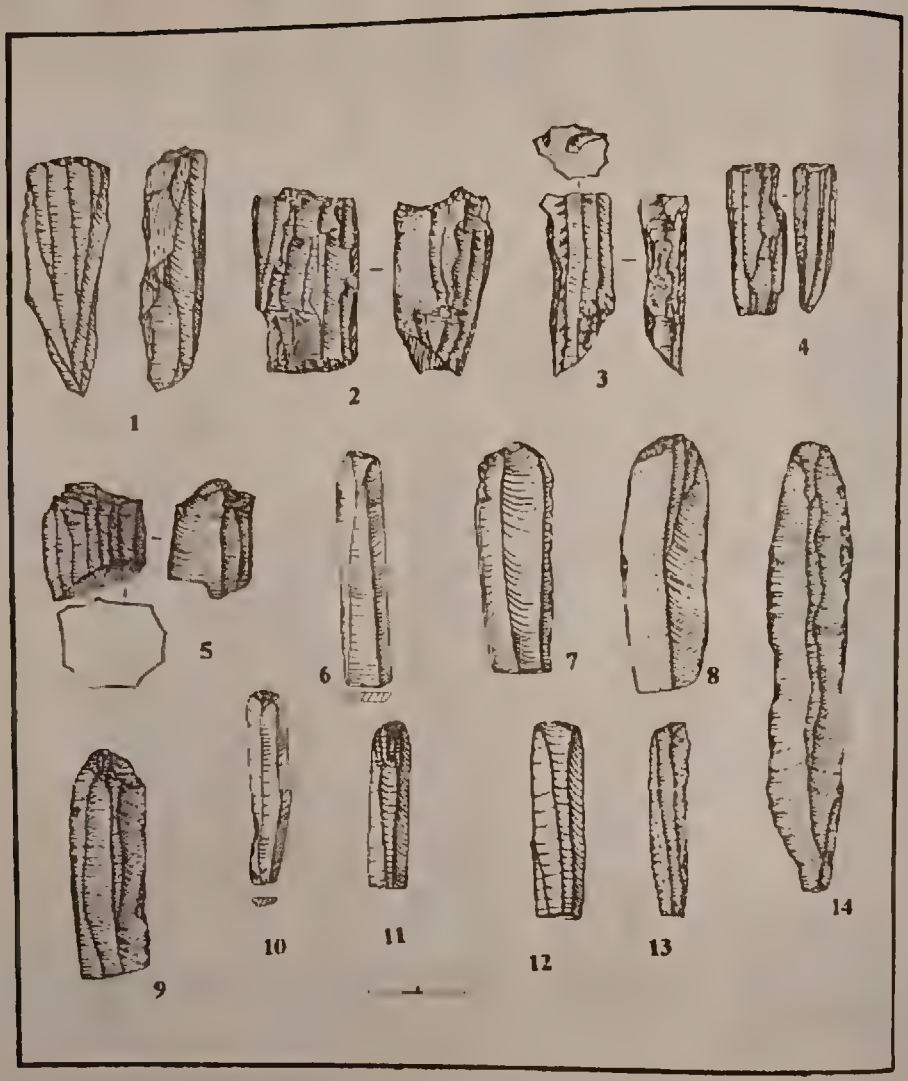

Рис. 24. Ігрень. Нуклеуси та пластини з поселення

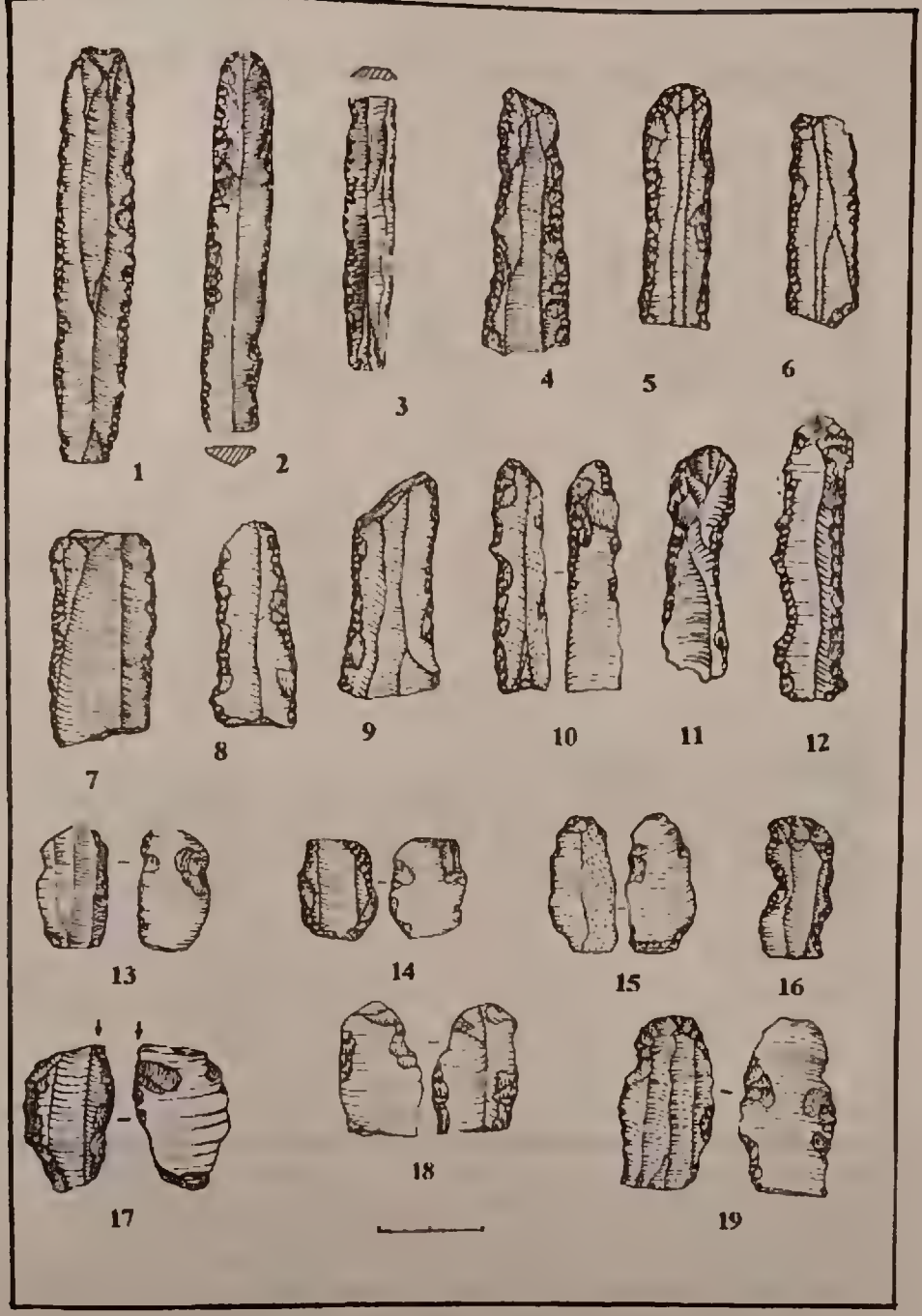

Рис. 25. Ігрень. Крем'яні ножі та вкладиші кукрецького типу з поселення

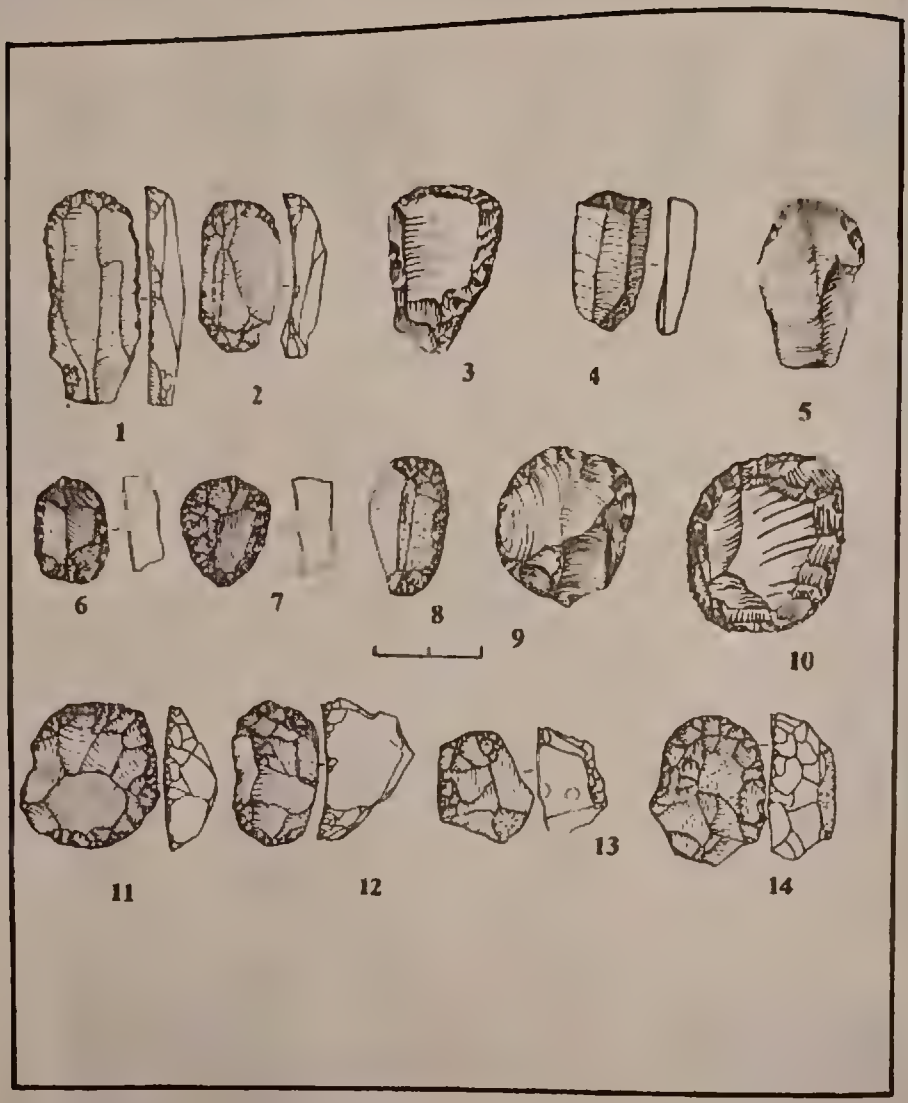

Рис. 26. Типи скребків з пренського поселення

Табл. 7

Вироби із кістки, рогу, каменю та черепашки із Ігренського поселення

Назви	Житла, рік										Разом
	1974	1974	1974	1975	1976	1976	1978	1986	1982	1990	
Знаряддя із рогу і кістки											
Сокири-тесла	1	2					1	1		2	6
"Мотики"					1		1	1			3
Наконечники до списа і дротиків		3		1	2		1	1	5	3	16
Вістря до стріл	12			6	1	1	4	5	5	10	44
Шила-проколки	4	3	2	10	3	1	6	13	2	8	52
Лопаточки		1			1		3	1	4	2	12
Ножі					2					1	2
Лощила					1			1			2
Голка								1		1	
Гарпуни	1							1		1	
Жерлиці					2						2
Гачок					1						1
Важки					1						1
Підвіски, прикраси					1						1
Інші уламки				1	1		3				5
Кістка і ріг із слідами обробки	3			1	10		1	3		4	22
Разом	21	8	2	19	25	2	20	29	17	31	174
Вироби із каменю											
Диски	12	1	1	8	3	1	4	8	1	7	46
Відбійники				1					1		2
Абразиви	1		1	2	1			1	2	2	10
Човники			3								3
Разом	**13**	**1**	**5**	**11**	**4**	**1**	**4**	**9**	**4**	**9**	**61**
Блесня із черепашки					1			1			2

Сокири-тесла представлені шістьма екземплярами, що виявлені в різних житлах. Виготовлені вони з трубчатих кісток великих тварин (рис. 9,1; 4,3; 23,17; 29,1). Одне невелике зроблене з ікла кабана (рис. 23,15). Робочий край тесел звичайно заокруглений в плані і асиметричний в профілі (рис. 29,5). На жаль, всі тесла збереглися в уламках, а тому судити про те, як вони використовувались – важко. Одні з них, напевне, вставлялись в якусь муфту, інші використовувались за допомогою постукування киянкою по обушку. Про те, що окремі тесла, як, наприклад, із житла 1, були вставлені в муфту свідчить загостреність обушкової частини шляхом оббивання і сколів (рис. 9,1). Інші ж такої загостреності не мають. Інші ж із цих знарядь мали, очевидно, колінчату рукоятку (рис. 29,1).

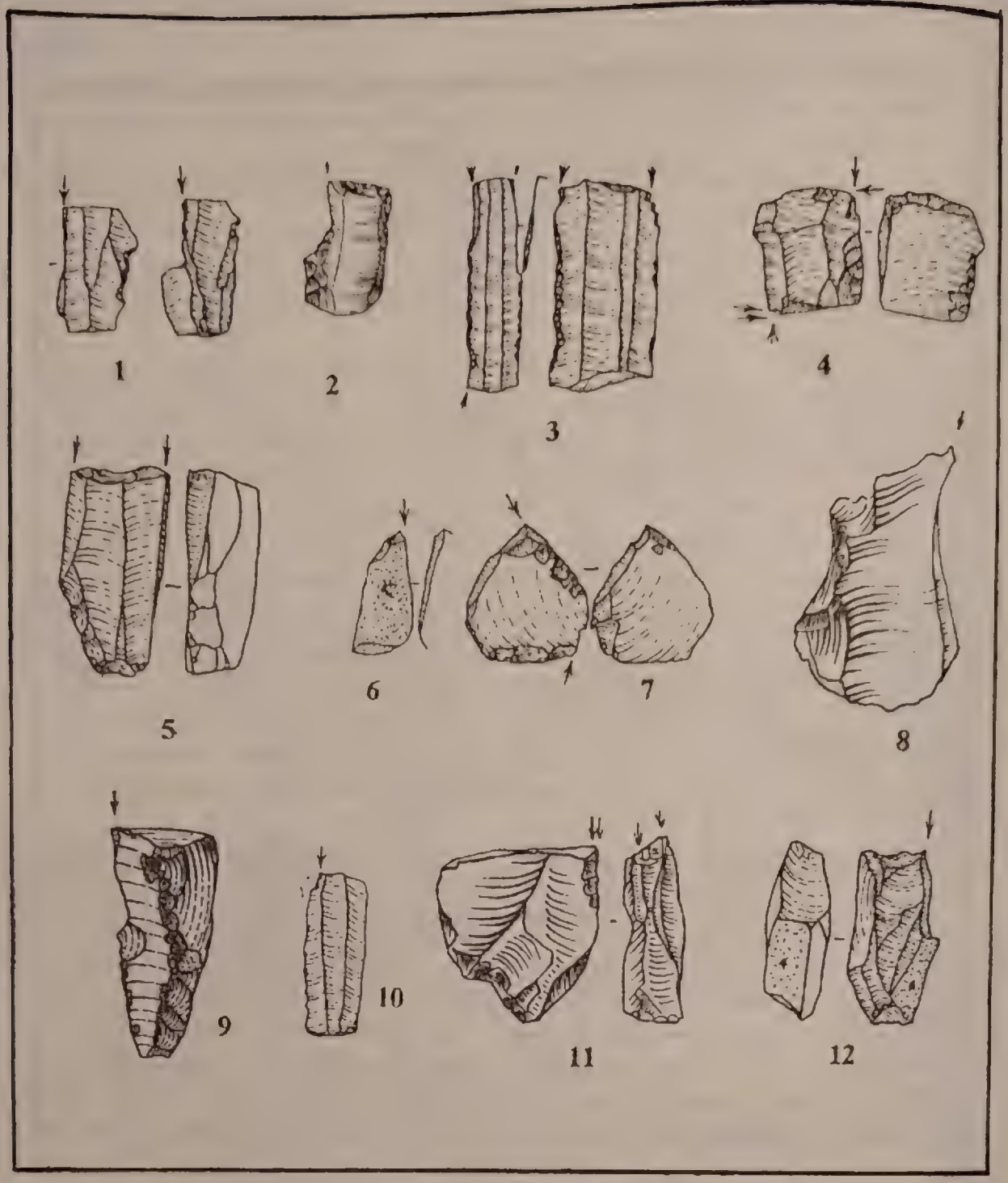

Рис. 27. Ігрень. Різці з поселення.

«Мотики». Під цією назвою ми розуміємо крупні знаряддя виготовлені з рогу оленя з просвердленим отвором для дерев'яного держака. Діаметр отвору 2-3 см (рис. 14,4,5; 20,29; 29,2). Вони мають молотковидну форму з добре модельованим обушком; лезова частина всіх цих знахідок не збереглася. «Мотик» в уламках виявлено три екземпляра; на обушковій їх частині помітні сліди забитості, що вказує на використання їх як молотів; судячи з уламків деякі мотики мали досить значні розміри (рис. 20,29).

Наконечники до списа і дротиків. Вістря метальних знарядь із Ігренського поселення мають різноманітну форму і розміри, в залежності від чого вони умовно поділяються на наконечники до списа (дротика) і стріл.

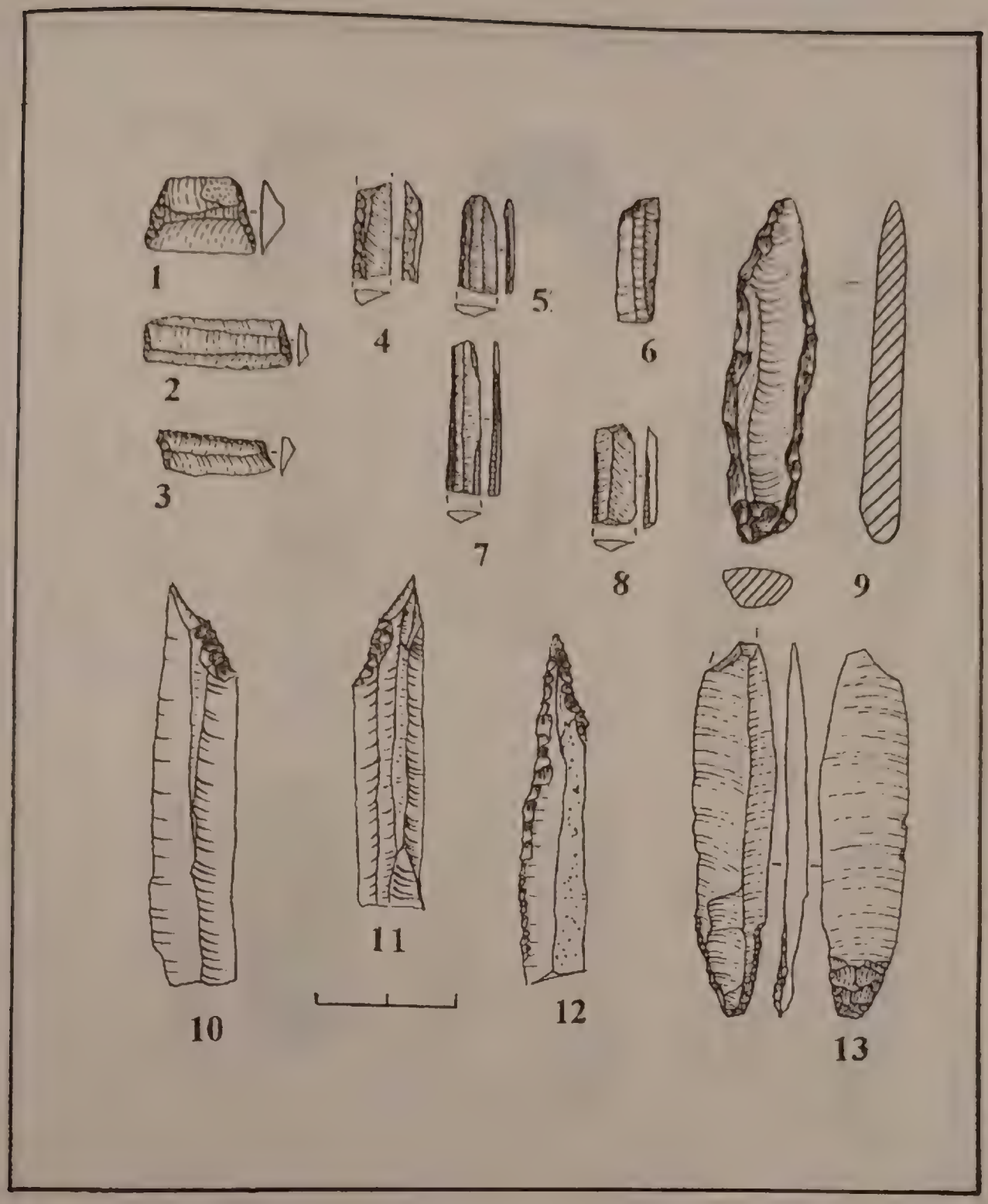

Рис. 28. Ігрень. Мікроліти та вістря до стріл з поселення.

Наконечники списів були двох типів; плоскі і округлі веретеновидні. Більшість із них мали пази для крем'яних вкладишів. Всі вістря значних розмірів, довжиною до 10-12 см.

Плоскі (4 екз.) наконечники виготовлені з міцних розколотих трубчатих кісток, добре відполіровані, вістря гостросплющене. Вподовж бокових граней двох вістрів тягнеться глибокий (до 2-х мм) паз, куди вставлялись крем'яні вкладиші (рис. 11,7; 20,15; 30,4). На поверхні обох наконечників нанесений врізний орнамент з тонких рівних ліній. На

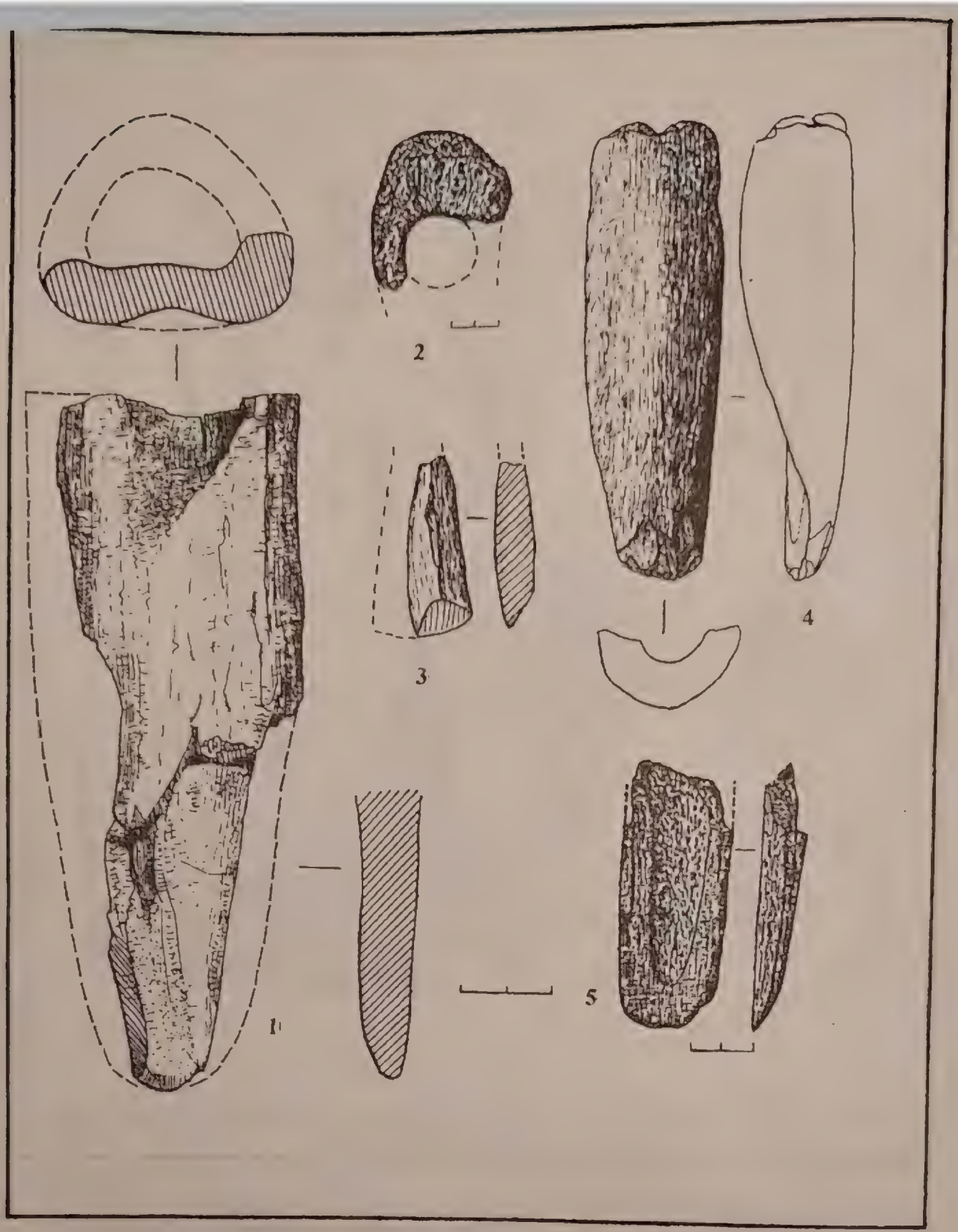

Рис. 29. Ігрень. Сокири з кістки (1, 4, 5), «мотика» із рогу оленя (2) та долотце із ікол кабана (3).

одному з них він зберігся краще (рис. 20,15), на другому відзначені лише невиразні його сліди. Аналогії плоским двопазовим наконечникам в мезоліті обмежені.

Можна назвати лише одну подібну знахідку, що виявлена в крижовій кістці одного похованні із Василівського III могильника [7].

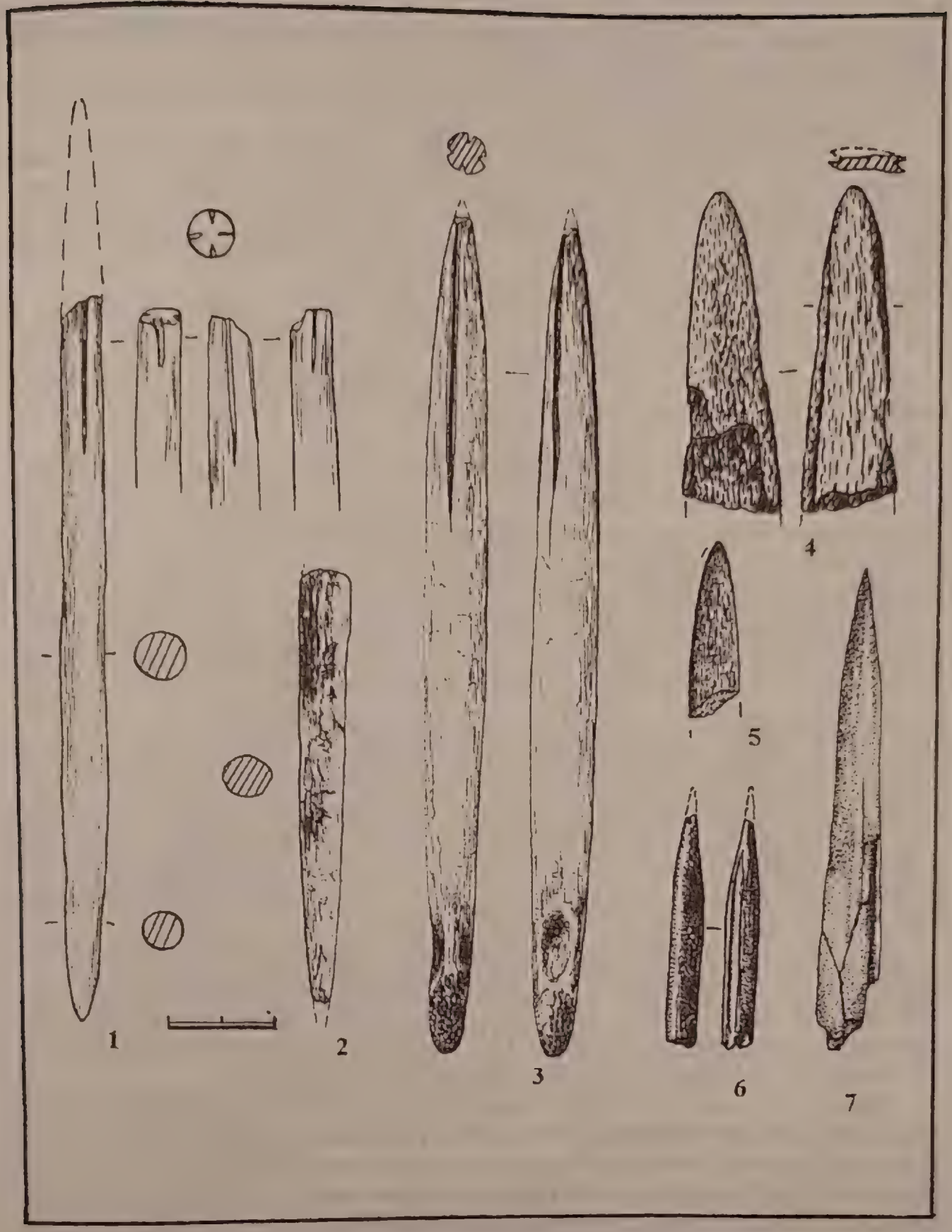

Рис. 30. Ігрень. Вістря до дротиків і стріл із кістки.

Інші два сплющені вістря пазів і орнаменту не мають: виготовлені вони менш старанно (рис. 11,11; 33,4). Як наконечник списа, можливо, використовувався і кінчик рога тварини, який має в основі конічний отвір для насаджування його на гостряк древка (рис. 9,2).

Округлі в перетині веретеновидні наконечники відносно довгі (до 15 см) при товщині 0,7-1 см, виготовлені вони із стінки масивної трубчатої кістки, добре відполіровані, можна говорити про три їх різновиди:

а) видовжені наконечники з одним, двома, чи чотирма короткими пазами в районі вістря наконечника – 9 екз. (рис. 11,1-3; 23,12; 30,1,3);

б) вістря з одним глибоким пазом на всю його довжину – 2 екз. (рис. 30,6,7);

в) веретеновидні вістря без пазів – 1 екз. (рис. 11,4).

Вістря першої групи Ігрені в мезоліті зустрічаються досить рідко. Цей тип з двома короткими пазами відомий нам лише на поселенні Мирне в Причорномор'ї (8.- табл. XI). Що ж стосується веретеновидних вістрів з одним повздовжнім пазом і без пазів, то вони відомі з Кам'яної Могили (9.- С.25). Такі ж вістря з повздовжнім пазом знайдені також в Криму (Шан-Коба) на С.Дінці (Райгородок) та ін.

Вістря до стріл. Виявлено їх понад 40 екземплярів (табл. 7). Переважна більшість із них виготовлена з розколотих тонких кісток тварин і очевидно птахів. Техніка виготовлення і завершеність форми у них різна. Здебільшого це просто загострений з одного кінця уламок кістки, в той час як протилежний залишений без будь-якої обробки (рис. 20,1-7; 31).

В одному випадку тут, однак, є нарізки, очевидно, для кращого закріплення вістря в древку за допомогою прив'язування. Крім таких вістрів, є тут кілька наконечників стріл, що виготовлені більш досконало. Вони мають сліди шліфування по всій поверхні, один їх кінець гострий, а другий трохи сплощений (рис. 31,6,10). У двох випадках тут нанесені поперечні нарізки, очевидно, для кращого з'єднання вістря з древком стріли (рис. 31,6).

Шила-проколки в комплексі Ігренського поселення становлять серед кістяних виробів найчисленнішу категорію (табл. 7). В житлі №5 їх виявлено, наприклад, 10 екз. Виходячи із потреб домашнього господарства, тут використовувались інструменти цього типу для різних цілей, в зв'язку з чим серед них є досить великі і дебелі шила (рис. 23,1-6, 9-10; 32,5; 33,1-3) і більш тендітні проколки невеликих розмірів (рис. 32,1,3,4). Всі шила-проколки мають добре заполіроване і залисковане вістря, головним чином, мабуть, від тривалого їх використання. Вся інша поверхня цих виробів відшліфована менше. Від наконечників стріл, що теж виготовлялись із уламків кісток, шила відрізняються наявністю помітного уступу плеча при переході від вістря до «ручки», кінець якої звичайно немає потоншення, як у стріл, а навпаки, тут може бути сформована своєрідна «головка» для кращого упору шила в долоню при роботі.

Ножі і лопаточки. Цілий екземпляр ножа значних розмірів виявлений в житлі №10. У нього добре оформлена лезова частина з гострим кінцем і міцна ручка (рис. 23,18). Два ножі знайдені і в розкопі 1975 р. Один з них виготовлений із ребра, а другий – трубчатої кістки крупної тварини (рис. 11,9; 23,13; 33,7; 34,4-5). На жаль, всі лопаточки збереглися в уламках. На кінці одної з лопаточок нанесений врізний орнамент.

Крім описаних виробів з кістки, в житлах Ігрені в поодиноких екземплярах виявлені також деякі інші кістяні знаряддя. Унікальною і рідкісною є, зокрема, шевська голка з вушком для нитки чи сухожилля. На жаль, вона збереглася в уламку (рис. 20,18). Знайдено два лощила із ребер крупних тварин з нарізками по кореневій частині, трубочка із кістки птаха, хребець великої риби з просвердленим отвором в центрі (рис. 32,6) тощо. Важливо відзначити що серед кістяних виробів є також знаряддя рибальства, про які буде мова далі.

Кам'яні знаряддя представлені в основному гранітними дисками і абразивними плитками з пісковика. Знайдено також три талькові човники та кілька відбійників із кварциту.

Диски, очевидно, були досить поширеним інструментом у жителів Ігренського поселення (табл. 7). Серії їх виявлені в переважній більшості жител, та поблизу них. Виготовлені вони із плоских плиток граніту. Переважно, вони мають округлу чи овально-

округлу форму, але трапляються «диски» і сокировидної форми (рис. 14,7; 35,1). Поверхня дисків оброблена шляхом оббивання, краї потоншені. На деяких із них є сліди використання у вигляді заглаженності по краях. Розміри дисків різні, від 5-7 до 10-13 см, товщина 1-3 см. Використовувались вони, очевидно, для землекопальних робіт.

Човників виявлено три екз., всі в житлі №3. Один із них має класичну видовжено гостроовальну форму, підтрикутноокруглий в поперечному перетині з поперечним жолобком в середній частині (рис. 14,2; 35,2). Поверхня його старанно вигладжена. Інші два човника за формою менш стандартні, хоча також мають поперечний жолобок, що є обов'язковим атрибутом цих виробів. Один із них зламаний навпіл. Вподовж бокових граней цього човника нанесено по одному ряду насічок. Крім описаних зразків човників із житла №3, невеликий уламок, очевидно, човника виявлений також і в житлі 5.

Призначення човників, які побутують потім в неоліті і енеоліті, частково в лісостепових просторах Євразії, поки що певних даних немає.

Поряд з кам'яними знаряддями в житлах виявлені уламки плиток граніту, можливо матеріал для виготовлення дисків, а також, що цікаво, шматки окам'янілого дерева, які значаться в списку знахідок в житлах №№ 1, 5, 8.

Отже, описанні вище із кістки, рогу кам'яних порід, становлять собою досить виразний комплекс, що виділяє досліджене поселення серед інших синхронних пам'яток. Його своєрідність і особливість, зокрема, в галузі кістяної індустрії може слугувати як ознака і риси окремої етнографічної групи населення що мешкало тут в кінці мезолітичної епохи. Прямих аналогій асортименту описаних вище кістяних знарядь в цю епоху ми не знаємо.

Вище розглянуті знаряддя праці з каменю, кістки і рогу, хоча і мають багато спільних рис, особливо в галузі кременю, з комплексами кукрецької культури, все ж становлять значну типологічну особливість в мезоліті Сх. Європи. При чому з'ясовують цей факт якоюсь випадковістю, чи малою вибіркою матеріалів не має підстав. Адже лише в житлах поселення виявлено понад 2000 крем'яних і близько 200 кам'яних виробів.

Для комплексу крем'яних знарядь Ігрені характерними є такі риси: мікролітичність, при майже повній відсутності тут мікролітів геометричних форм, висока ступінь пластичності, наявність вкладишів кукрецького типу, скребків високої форми тощо.

Все сказане дозволяє говорити про крем'яну індустрію Ігрені як про окремий її «ігренський» тип. Те ж можна сказати і про комплекс кістяних знарядь, виявлених в житлах поселення, який прямих паралелей взагалі не знає.

Ігренське мезолітичне поселення, таким чином, виступає перед нами як еталонне для дніпровського або ігренського варіанту кукрецької культури.

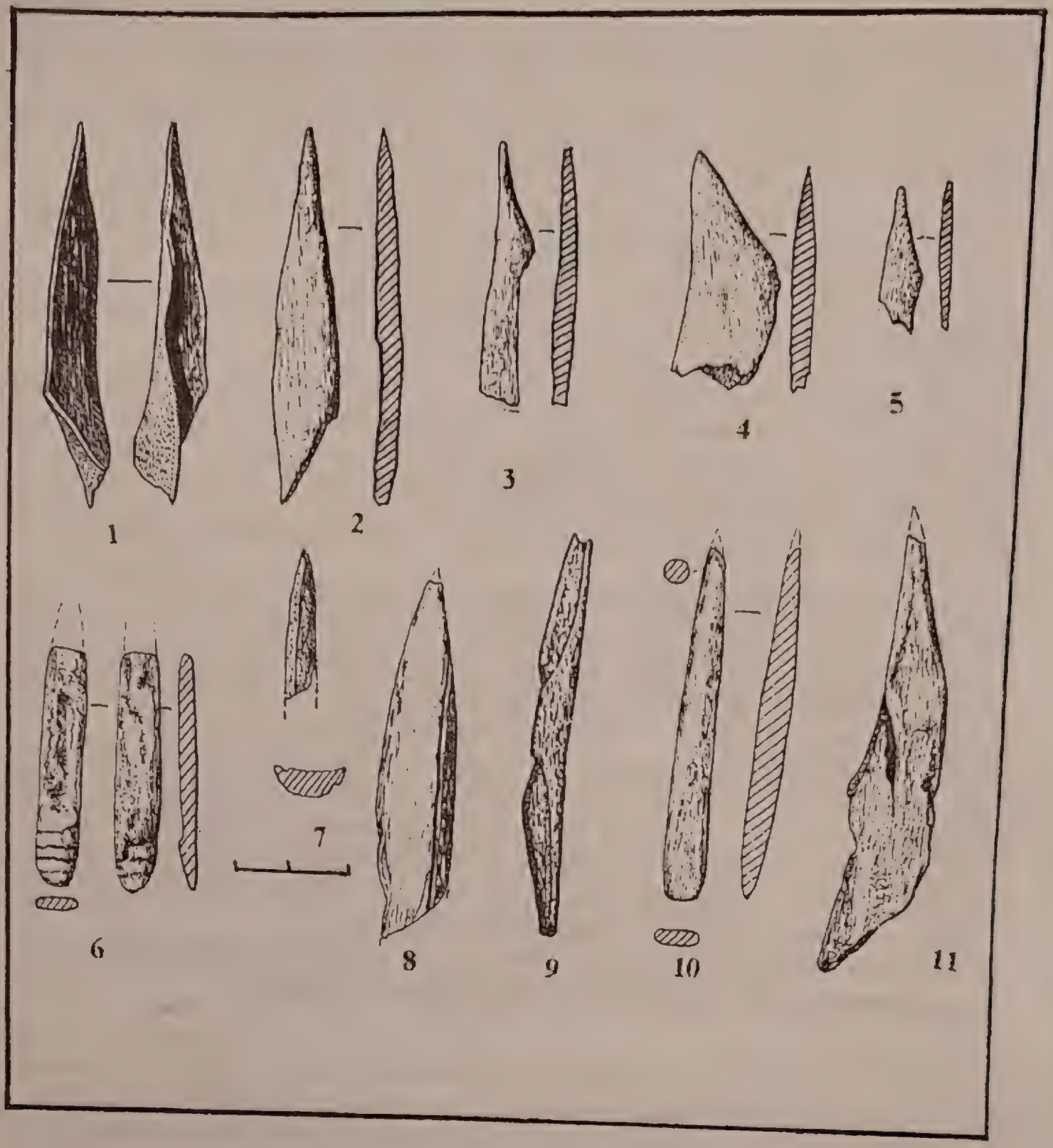

Рис. 31. Ігрень. Кістяні вістря до стріл.

Рис. 32. Ігрень. Кістяні знаряддя: шила (1-5),
прикраса (?) із хребця риби (6), уламок

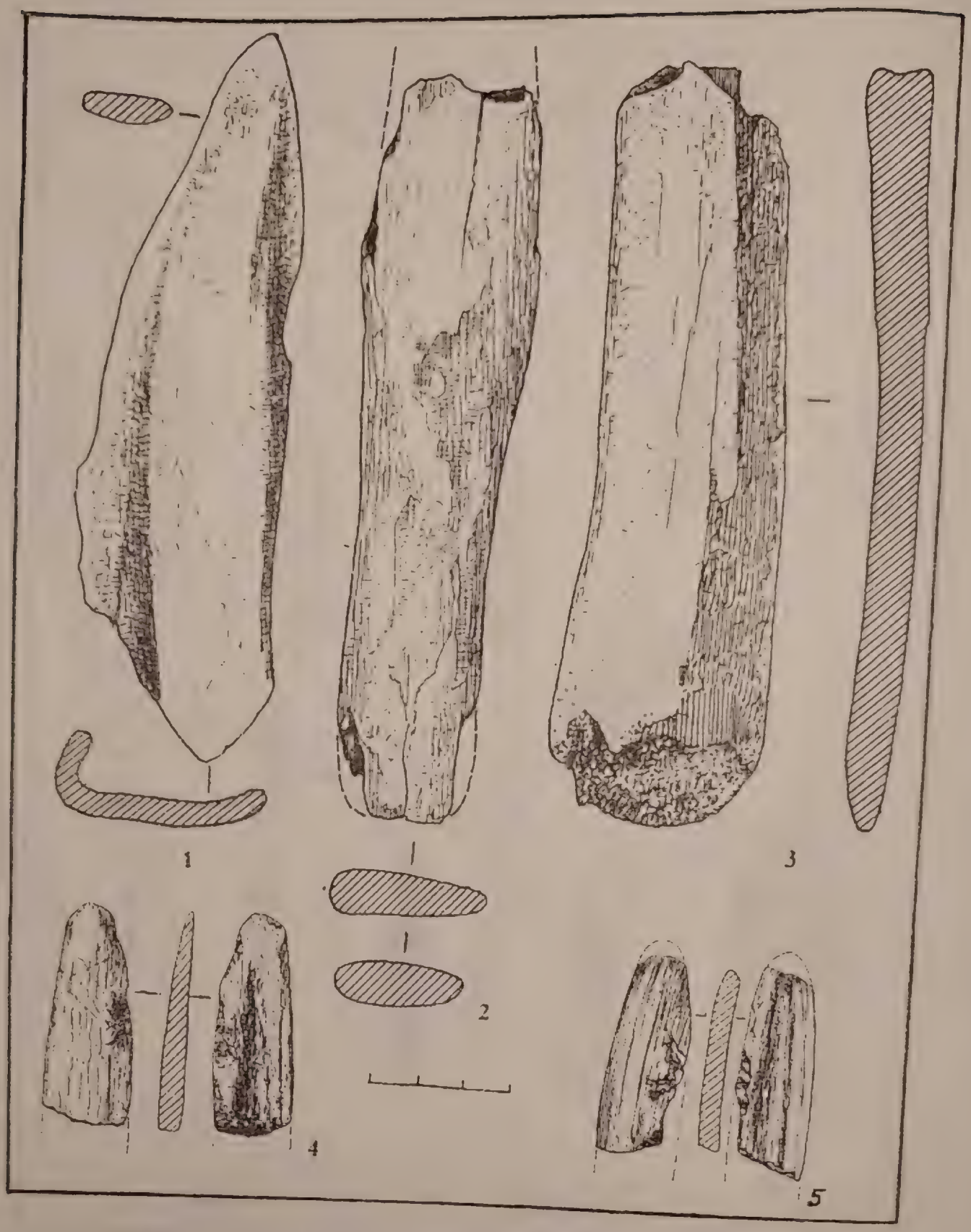

Рис. 33. Ігрень. Кістяні шила, швайки (1-6, 8, 9) та лопаточка (7).

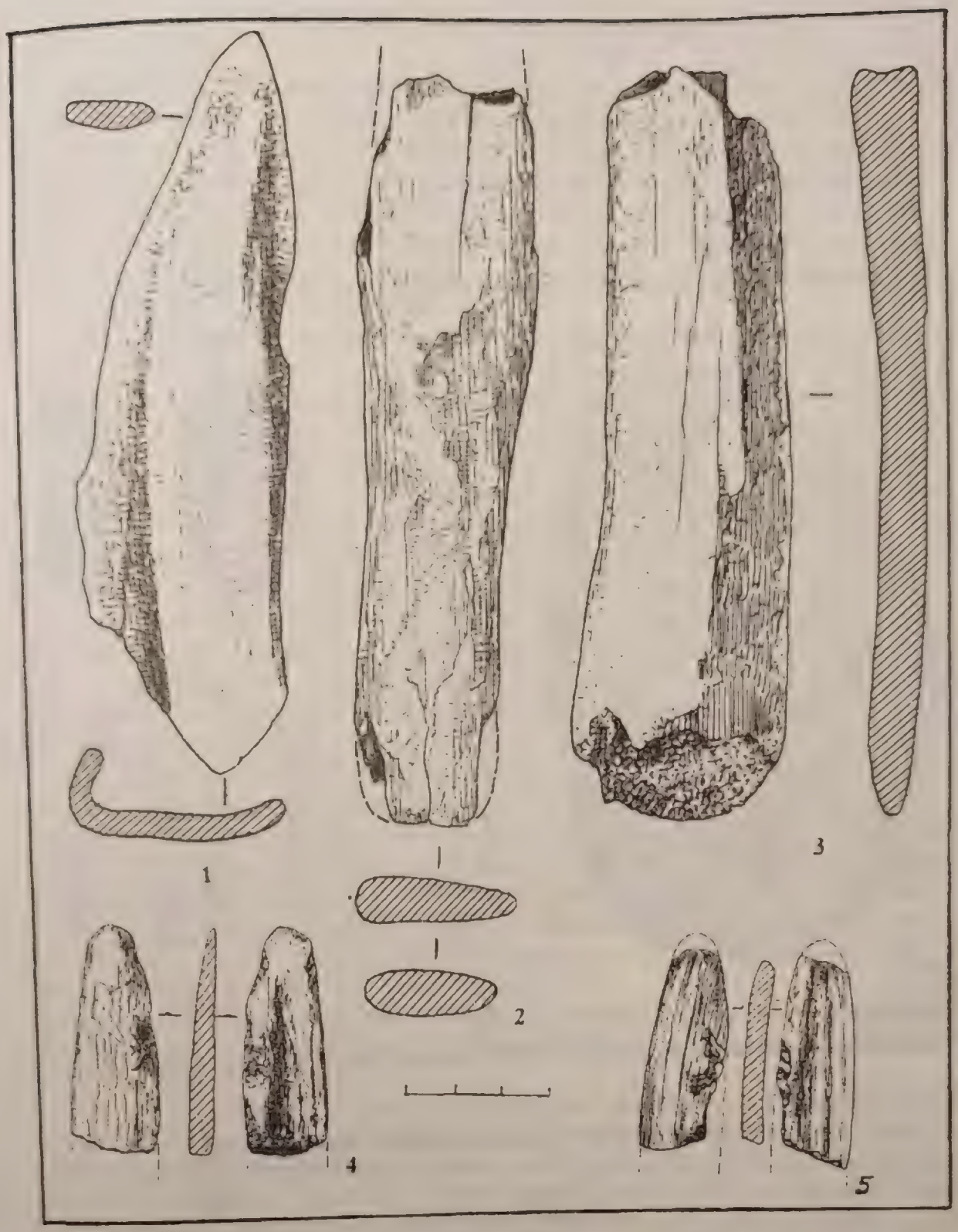

Рис. 34. Ігрень. Вироби з кістки: ножі (1,2), лощило (3) та лопаточки (4, 5).

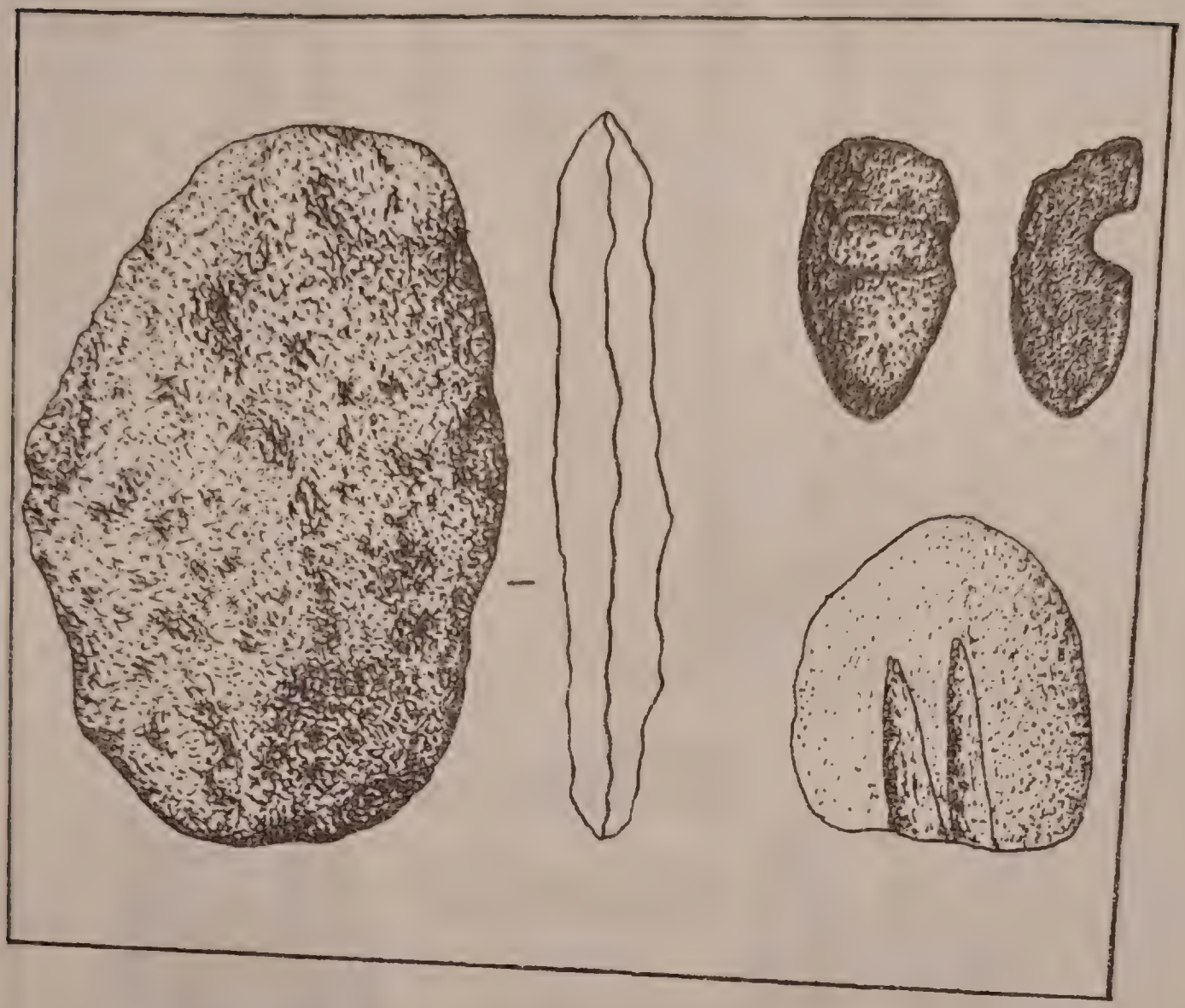

Рис. 35. Ігрень. Вироби з каменю: диск, човник і абразив.

Для вирішення проблеми культурно-хронологічного місця Ігренського поселення важливе значення мають досягнення, здобуті дослідниками в справі вивчення мезоліту України і суміжних територій Сх. Європи. Роботами уже кількох поколінь мезолітчиків одержані більш-менш надійні дати про абсолютний вік та періодизації мезолітичних пам'яток басейну Дніпра, С. Дінця, Дністра та інших, а також їх культурно територіальне членування. В світлі цих даних вирішення проблеми хронології і культурної приналежності Ігренського поселення, здається, особливих труднощів не виявляє. Але розглянемо ці питання більш докладно.

Хронологія. Складення мезолітичних культур Європи пов'язують звичайно з початком голоцена. Вони розвивались тут протягом пребореалу, бореального и початку атлантичного періоду. Початок голоцену-тепер більшість спеціалістів проводять поміж дріасом і пребореалом приблизно 9300 р. до н. е. Найпізніші мезолітичні культури тут датуються VI-V тис. до н. е. З точки зору господарської діяльності населення та типологічних ознак крем'яної індустрії до мезолітичної Східної Європи і, зокрема, України більшість дослідників відносять пам'ятки, для яких властиві ще виключно привласнюючи форми добування засобів існування, а також виявлений характер мікролітизації кременю. Це, зокрема, оволодіння людиною техніки виготовлення високоякісних мікролітичних пластин – тонких рівних, часто з трьохсхилою спинкою, які відщепувались з добре огранених конічних і призматичних нуклеусів, в тому числі мікролітичних. Мезоліт – епоха мікровкладишевої техніки, що, хоча почала складатись ще в палеоліті і потім тривала і в неоліті, все ж в класичних своїх проявах властива саме мезолітичному населенню.

Мікровкладишева техніка тісно пов'язується з появою так званих мікролітів, серед яких звичайно виділяють негеометричні і геометричні форми. Як перші, так і другі слугували вставками в кістяні чи дерев'яні оправи вістрів, або ж були простими наконечниками стріл. Негеометричні мікроліти, зокрема, різного роду тупоспинні пластини і вістря широко відомі в пізньопалеолітичних комплексах, але мікроліти геометричних форм – сегменти, трапеції, трикутники – це знаряддя уже власне мезолітичної епохи, хоча перші з них (сегменти) стали з'являтися уже і в пізньопалеолітичний час.

Геометричні і інші мікроліти на Україні потім побутують і в багатьох культурах неолітичної епохи. Умовною межею між мезолітом і неолітом у нас вважається поява в неоліті кераміки.

У визначені абсолютного іку пам'яток мезолітичної епохи Подніпров'я України дослідники спираються, крім типологічного аналізу крем'яних матеріалів, також на геологічні умови залягання культурного шару, фауну, палінологічні дані та радіокарбонне датування матеріалів. Залягання культурного шару мезолітичних об'єктів звичайно пов'язується з рівнем підґрунтя (О.П. Черниш, В.Н. Станко). Фауна тут постплейстоценова, де уже відсутні кістки мамонта і, як правило, – північного оленя, хоча в деяких комплексах, що їх відносять до раннього мезоліту, північний олень ще буває присутнім (Молодово 5).

Для мезолітичних пам'яток України уже одержано значну кількість радіокарбонних визначень, в тому числі цілі їх серії для окремих об'єктів. Повний список радіокарбонних визначень віку мезолітичних пам'яток України за станом на кінець 70-х років нами був наведений уже раніше [7.- С.46]. За останній час в Київській лабораторії одержано багато нових дат для мезолітичних пам'яток, зокрема, для стоянок в'язівок на Полтавщині

(розкопки В.І. Неприної в 1988 р.), – КИ, 3591-44440+130 р. до н. е., Мураги на Чернігівщині (розкопки Л.Л. Залізняка в 1983 р.) – КИ 3035-5919+100 р. до н. е., Цапкевичі на Волині (розкопки Л.Л. Залізняка в 1987 р.), КИ 3345-4500+50; КИ 3365а-4680+50 р. до н.е., а також понад десять нових дат для розглядуваного тут Ігренського поселення, і мезолітичних шарів Кам'яної могили в Надазов'ї (див. далі).

В цілому за радіокарбонним датуванням мезолітичні пам'ятки України вкладаються в рамках X-V тис. до н. е., тобто вони розвивались тут протягом близько п'яти тисяч років. За цей час безперечно в складі мезолітичної культури відбувались досить значні зміни, що дозволяє дослідникам виділяти певні хронологічні етапи.

Така робота проведена в багатьох регіонах України, де виділяється по два чи три етапи, зокрема в Криму [10; 11; 12; 13; та ін.], в Північному Причорномор'ї [8; 14 та ін.], в басейні Десни і на Волині (15; 16 та ін.) в Прикарпатті і на Дністрі [17; 18 та ін.].

Підводячи загальний підсумок цим роботам, нами була запропонована загальна періодизація мезолітичних культур України, згідно з якою тут виділяються два основні періоди: ранній (IX-VIII тис. до н. е.), пізній – VII-VI тис. до н. е. [7.- С.49].

Крем'яна індустрія раннього (першого) періоду характеризується ще значними ознаками переживання палеолітичної епохи, в тому числі важливою роллю в комплексах кінцевих скребків на пластинах, високим різцево-скребковим показником, тобто важливою роллю в житті населення цього часу різців. В раньому мезоліті відносно часто зустрічаються подвійні скребки на пластинах; на Волині і в Поліссі широко побутують вістря свідероїдного типу. Серед геометричних мікролітів у Криму домінують сегменти, а на Нижньому Подніпров'ї і Побужжі – видовжені трапеції так званого Осокоровського типу [19].

Пізньомезолітичний кремінь, як правило, більш дрібніший, мікролітичний; поширюються класичні мікропластини і мікролітичні нуклеуси, в тому числі олівцевидні. Роль різців знижується, серед скребків переважають вироби, виготовлені з відщепів. В цей час дуже зростає значення трапецій, форма яких (середньовисокі, високі) звичайно інша, ніж в раньому мезоліті.

Уже цієї загальної характеристики двох періодів у розвитку мезолітичної культури України досить, щоб віднести описаний вище комплекс крем'яних виробів із Ігренського поселення в цілому до пізнього мезоліту (VII-VI тис. до н. е.). Про це свідчить виразно мікролітичний кремінь з цього поселення, значна кількість тут мікролітичних нуклеусів, в тому числі олівцевидних, цілковите переважання скребків над різцями, «мезолітичний» типологічний склад як перших, так і других, поява тут вкладишів кукрецького типу тощо. На дослідженому поселенні, правда, дуже слабо представлені геометричні форми, зокрема, трапеції, але це, як побачимо далі, риса в даному випадку не хронологічна, а культурна. Пізньомезолітичний вік Ігренського поселення стверджується і на підставі одержаних для нього серії радіокарбонних визначень (табл. 8). На графіку складеному за даними цієї таблиці наочно видно, що переважна більшість дат Ігрені досить купно лягає на кінець VIII – першу половину VII тис. до н. е. Лише окремі визначення вказують на більш ранній (2 дати) чи пізніший (4) час (рис. 36). Отже згідно радіокарбонного датування Ігренське поселення відноситься до кінця VIII – першої половини VII тис. до н. е. Воно, таким чином, існувало на початку пізньомезолітичного періоду України і передувало деяким іншим кукрецьким стоянкам, зокрема, Кукреку і Кам'яній Могилі, вік яких визначений тим же способом. Проби для датування цих двох стоянок були взяті нами в процесі розкопок в 1975-1976 (Кукрек) і 1983 р. (Кам'яна Могила).

На стоянці Кукрек, де раніше проводили дослідження Г.А. Бонч-Осмоловський і Ю.Г. Колосов, нами закладена траншея (12 кв. м), якою з'єднувались розкопи попередніх

(розкопки В.І. Неприної в 1988 р.), – КИ, 3591-4444О+130 р. до н. е., Мураги на Чернігівщині (розкопки Л.Л. Залізняка в 1983 р.) – КИ 3035-5919+100 р. до н. е., Цапкевичі на Волині (розкопки Л.Л. Залізняка в 1987 р.), КИ 3345-4500+50; КИ 3365а-4680+50 р. до н.е., а також понад десять нових дат для розглядуваного тут Ігренського поселення, і мезолітичних шарів Кам'яної могили в Надазов'ї (див. далі).

В цілому за радіокарбонним датуванням мезолітичні пам'ятки України вкладаються в рамках X-V тис. до н. е., тобто вони розвивались тут протягом близько п'яти тисяч років. За цей час безперечно в складі мезолітичної культури відбувались досить значні зміни, що дозволяє дослідникам виділяти певні хронологічні етапи.

Така робота проведена в багатьох регіонах України, де виділяється по два чи три етапи, зокрема в Криму [10; 11; 12; 13; та ін.], в Північному Причорномор'ї [8; 14 та ін.], в басейні Десни і на Волині (15; 16 та ін.) в Прикарпатті і на Дністрі [17; 18 та ін.].

Підводячи загальний підсумок цим роботам, нами була запропонована загальна періодизація мезолітичних культур України, згідно з якою тут виділяються два основні періоди: ранній (IX-VIII тис. до н. е.), пізній – VII-VI тис. до н. е. [7.- С.49].

Крем'яна індустрія раннього (першого) періоду характеризується ще значними ознаками переживання палеолітичної епохи, в тому числі важливою роллю в комплексах кінцевих скребків на пластинах, високим різцево-скребковим показником, тобто важливою роллю в житті населення цього часу різців. В раньому мезоліті відносно часто зустрічаються подвійні скребки на пластинах; на Волині і в Поліссі широко побутують вістря свідероїдного типу. Серед геометричних мікролітів у Криму домінують сегменти, а на Нижньому Подніпров'ї і Побужжі – видовжені трапеції так званого Осокоровського типу [19].

Пізньомезолітичний кремінь, як правило, більш дрібніший, мікролітичний; поширюються класичні мікропластини і мікролітичні нуклеуси, в тому числі олівцевидні. Роль різців знижується, серед скребків переважають вироби, виготовлені з відщепів. В цей час дуже зростає значення трапецій, форма яких (середньовисокі, високі) звичайно інша, ніж в раньому мезоліті.

Уже цієї загальної характеристики двох періодів у розвитку мезолітичної культури України досить, щоб віднести описаний вище комплекс крем'яних виробів із Ігренського поселення в цілому до пізнього мезоліту (VII-VI тис. до н. е.). Про це свідчить виразно мікролітичний кремінь з цього поселення, значна кількість тут мікролітичних нуклеусів, в тому числі олівцевидних, цілковите переважання скребків над різцями, «мезолітичний» типологічний склад як перших, так і других, поява тут вкладнишів кукрецького типу тощо. На дослідженому поселенні, правда, дуже слабо представлені геометричні форми, зокрема, трапеції, але це, як побачимо далі, риса в даному випадку не хронологічна, а культурна. Пізньомезолітичний вік Ігренського поселення стверджується і на підставі одержаних для нього серії радіокарбонних визначень (табл. 8). На графіку складеному за даними цієї таблиці наочно видно, що переважна більшість дат Ігрені досить купно лягає на кінець VIII – першу половину VII тис. до н. е. Лише окремі визначення вказують на більш ранній (2 дати) чи пізніший (4) час (рис. 36). Отже згідно радіокарбонного датування Ігренське поселення відноситься до кінця VIII – першої половини VII тис. до н. е. Воно, таким чином, існувало на початку пізньомезолітичного періоду України і передувало деяким іншим кукрецьким стоянкам, зокрема, Кукреку і Кам'яній Могилі, вік яких визначений тим же способом. Проби для датування цих двох стоянок були взяті нами в процесі розкопок в 1975-1976 (Кукрек) і 1983 р. (Кам'яна Могила).

На стоянці Кукрек, де раніше проводили дослідження Г.А. Бонч-Осмоловський і Ю.Г. Колосов, нами закладена траншея (12 кв. м), якою з'єднувались розкопи попередніх

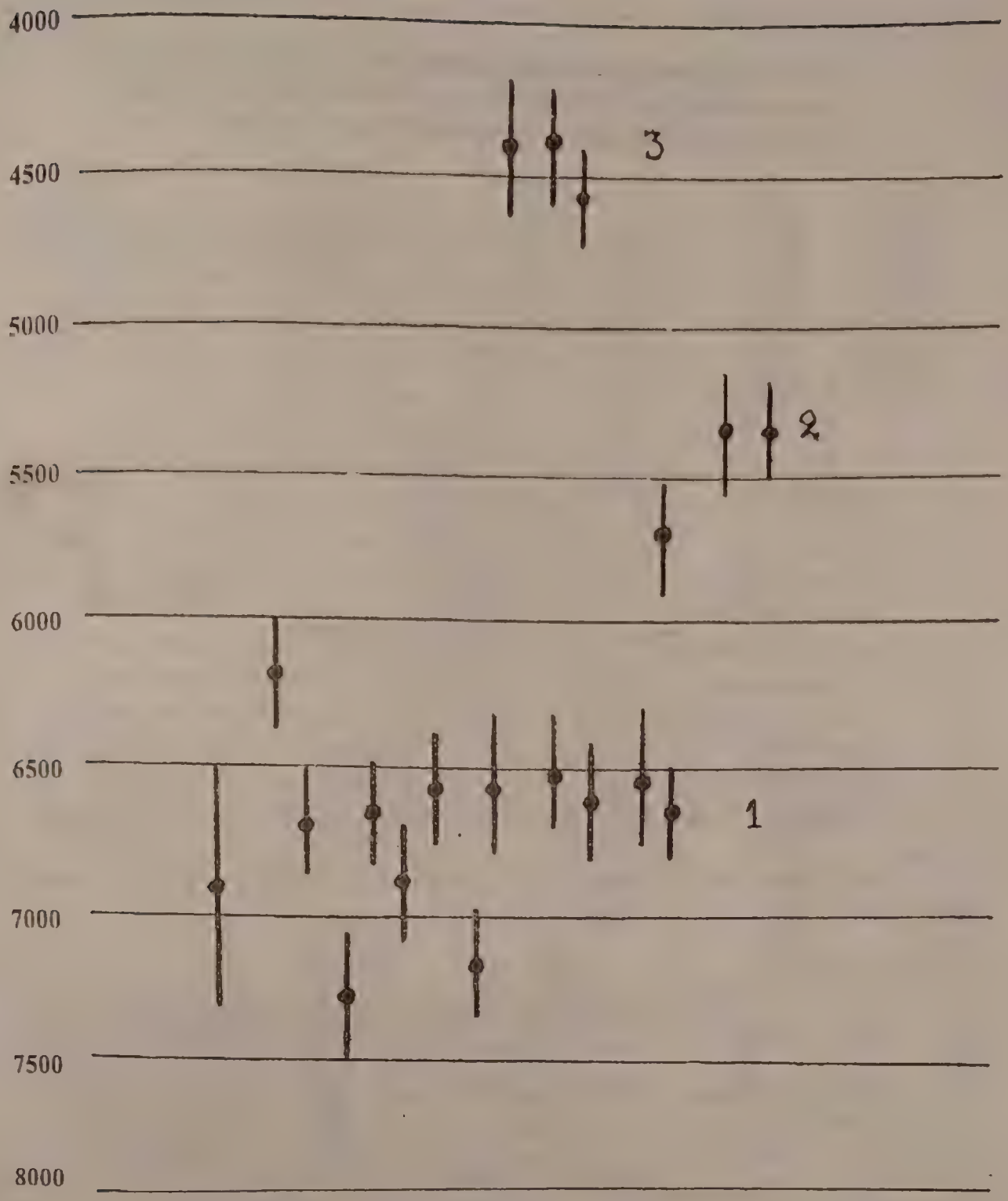

Рис. 36. Схема розміщення радіокарбонних дат для поселень кукрецької культури: Ігрень (1), Кам'яної Могили (2) та Кукреку (3).

дослідників. В траншеї зафіксована чітка геологічна стратиграфія, що включала сім шарів. В четвертому шарі на глибині 1,6-1,7 м залягає горизонт кукрецької культури. Всього тут нами зібрано близько тисячі кременів, серед яких пластини, вкладиші кукрецького типу (20 екз.), кутові кукрецькі різці (18), скребки (11) та ін. Проби черепашок для датування нашарувань взяті з третього шару, що безпосередньо перекривав культурний горизонт та п'ятого і шостого, які його підстилали.

Аналіз цих зразків, проведений в Київській і Берлінській лабораторіях, дав такі результати: (табл. 8,Б).

ТАБЛ. 8

РАДІОКАРБОННЕ ВИЗНАЧЕННЯ ВІКУ ІГРЕНСЬКОГО (А) ТА КУКРЕКСЬКОГО (Б) ПОСЕЛЕНЬ В КИЇВСЬКІЙ (КИ) І БЕРЛІНСЬКІЙ (BLN) ЛАБОБРАТОРІЯХ* (ДАТИ ДО Н.Е.)

А

Назва	Київська лабораторія		Берлінська лабораторія	
	(КИ)	Дати до н.е.	(BLN)	Дати до н.е.
Житло № 1	КИ 638	6910±470	BLN 1707 (1)	6625±70
	КИ 950	6700±100	BLN 1707 (2)	6990±65
Житло № 2	КИ 805	6130±210	BLN 1797 (1)	6620±70
Житло № 3	КИ 806	4980±130	BLN 1797 (2)	7990±70
Житло № 4	КИ 850	5350±180	BLN 1798	6600±80
Житло № 5	КИ 956	7340±110		
Житло № 7	КИ 1206	7120±100		
	КИ 2117	6500±20		
Житло № 10	КИ 3613	5650±80		
Визначення для мезолітичного шару				
Зачистка 8	КИ 3034	6650±12		
	КИ 8470	6520±95		
Розкоп IV	КИ 1569	7850±100		
Зачистка в кв. 3	КИ 2170	6820±120		
Зачистка в кв. 21	КИ 2169	6650±200		

* — Визначення віку КИ 950; BLN – 1797 і BLN – 1798 зроблені за аналізом дерев'яного вугілля, решта – річкових черепашок.

Б

Назва	Київська лабораторія		Берлінська лабораторія	
	(КИ)	Дати до н.е.	(BLN)	Дати до н.е.
Шар 3	КИ 895	5670±110		
Шар 5			BLN	5370±656
Шар 5			BLN	5335±70
Шар 6	КИ954	7650±150		

Отже, абсолютний вік стоянки Кукрек визначається десь серединою VI тис. до н. е.

На стоянці Кам'яна Могила наш розкоп (50 кв. м) був розбитий в притик до траншей О.М. Бадера та В.М. Даниленко, які тут працювали раніше. В нашаруванні товщиною понад 2 м виявлено залягання матеріалів різних епох – від раннього залізного віку до епохи мезоліту включно [5]. Найбільш виразним горизонтом виявився тут кукрецький, що залягав в шарі світлого суглинку на глибині 1,8-2,4 м. Тут було виявлено понад 150 крем'яних виробів, типових для культури кримсько-надазовського варіанту Кукрека (рис. 37).

Матеріал взятий чотирма глибинами, але якихось типологічних відмін в складі кожної з них нами не простежено. В комплексі є три добре огранених нуклеуса, їх уламки, сколи з верхньої площадки нуклеусів, пластини середніх і малих розмірів (43 екз.), чотири

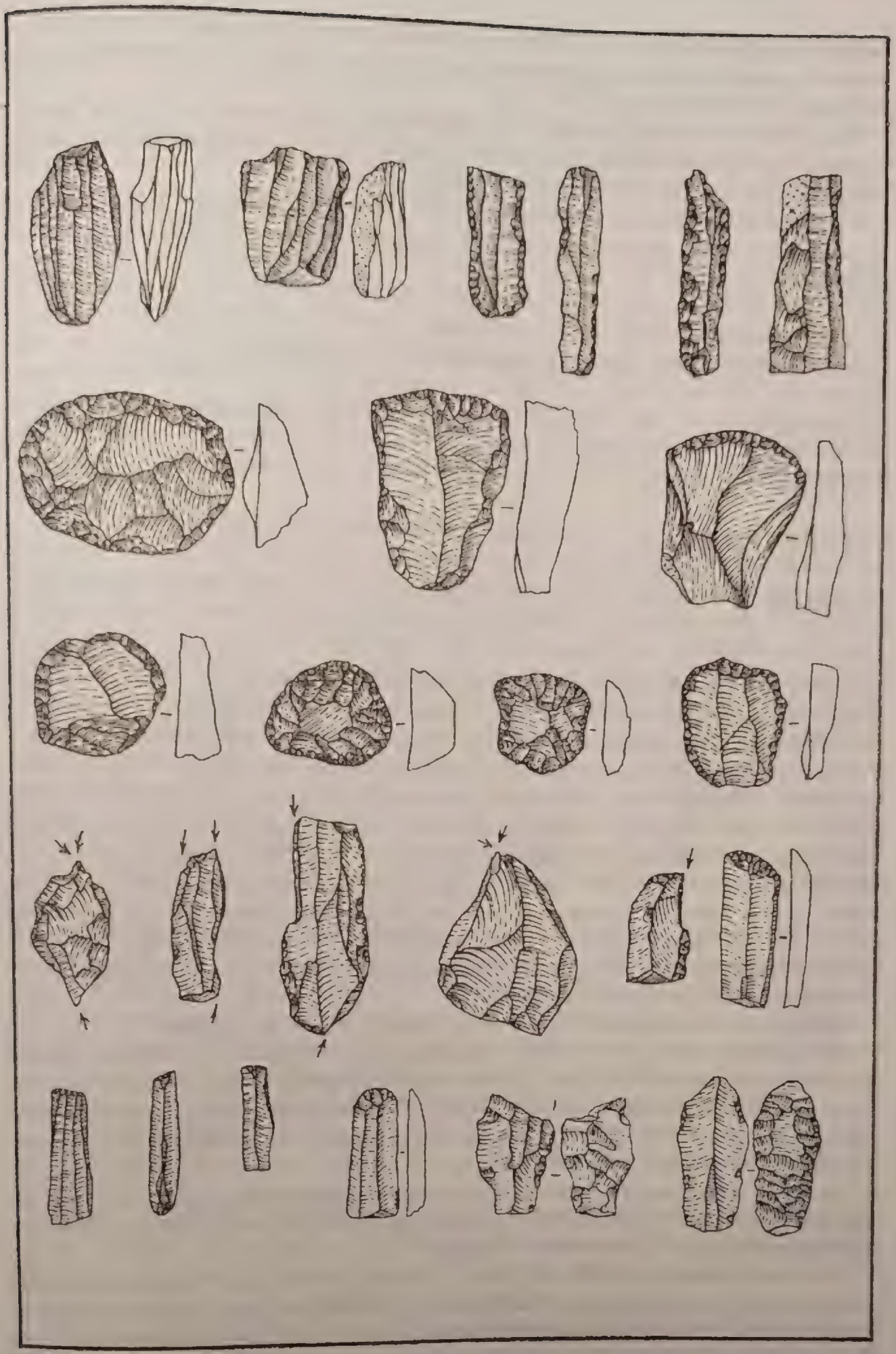

Рис. 37. Крем'яні вироби кукрецької культури з Кам'яної Могили. Розкопки автора в 1983 р.

вкладиша кукрецького типу, скребки на відщепах округлої форми, різці переважно на уламках кременю кутові чи серединно-кутові, один боковий. Є три тупоскошені краєвою ретушшю мікропластини.

Зверху світло-жовтий суглинок перекривав теж шар суглинку, але більш темного кольору, очевидно, як нижній, алювіально-делювіального походження, в якому виявлені матеріали сурської і дніпро-донецької культур епохи неоліту.

Для мезолітичного шару Кам'яної Могили в Київській лабораторії одержано чотири радіокарбонні дати: аналізувались рештки дерев'яного вугілля та черепашки річкових молюсків:

Рештки дерев'яного вугілля та черепашки
річкових молюсків в мезолітичному шарі Кам'яної Могили

КИ 4026	4426±60
КИ 3407	4570±90
КИ 3480	4420±90
КИ 4226	5220±70

Отже, кукрецький шар Кам'яної Могили відклався в кінці VI – першій половині V тис. до н. е. Це поселення відноситься до найпізніших етапів мезоліту України. Воно таким чином, значно молодше Ігренського і Кукрецького поселень (табл. 8, рис. 36).

Про культурну приналежність Ігренського поселення. Вирішення цього питання, природно, можливе лише в контексті розуміння культурного складу мезолітичних пам'яток України взагалі, в напрямку чого у нас пороблена уже значна робота. В цьому плані варто згадати, наприклад, праці П.П. Єфіменко [20], М.О. Рудинського [21; 22], М.В. Воєводського [23], О.П. Черниша [17], О.О. Формозова [11] та ін. На підставі цих даних, а також новіших досліджень В.Н. Станко [24], Л.Г. Мацкевого [25], Л.Л. Залізняка [26], С.П. Смолянинової [14] та ін. вимальовується досить складна структура покультурного районування пам'яток. Перш за все, тут виділяється дві великі культурно-географічні зони або області пам'яток:

а) північна поліcько-лісостепова з мікро-макролітичним інвентарем;

б) південно-степова, або азово-чорноморська, де в комплексах добре представлений мікролітичний кремінь, але крупні двобічно оброблені мікролітичні знаряддя типу сокир, тесел тощо відсутні зовсім. Розрізняються культури зазначених двох зон і за рядом інших ознак [7]. В рамках цих областей дослідниками виділяється цілий ряд мезолітичних культур і типів окремих пам'яток.

Далі піде мова лише про культури степової азово-чорноморської області, на території якої розміщується обговорене тут Ігренське поселення. Культур північної поліcько-лісостепової області ми торкатись не будемо.

На півдні України, в степовій зоні, і в Криму більш-менш загальновизнаними вважаються гірськокримська, гребениківська і кукрецька культури, а також кілька окремих типів пам'яток – білоліський, осокорівсько-рогалицький, мосшинський, ненаситецький та інші. В силу нерівномірності історичного розвитку, а, головне, мабуть, певних генетичних відмінностей в складі окремих груп древнього населення, ступіні подібності

матеріалів пам'яток і типів культур між собою далеко не однакова. В одному випадку ця схожість буває більшою, в інших – меншою. Тому на підставі аналізу типологічного складу крем'яних знарядь тут може бути виділено три основні спільності – Кримсько-білоліська з сегментами, рогалик-гребениківська з трапеціями і кукрецька з особливими кукрецькими вкладишами [27]. Пам'ятки цих спільностей займають в основному відокремлені території.

Кримсько-білоліська спільність включає пам'ятки гірськокримської культури раннього шанкобинського і пізнього мурзаккобинського її етапів [23], а також пам'ятки типу Білолісся Північно-Західного Причорномор'я [29]. Серед основних ознак культури цієї спільності слід назвати, перш за все, значне переважання серед геометричних мікролітів сегментів, особливо в раньомезолітичний час (Шан-Коба, Білолісся). Процент трапецій в комплексах кримсько-білоліської спільності значно менший, за виключенням хіба пізньомезолітичних пам'яток (Мурзак-Коба). Другою особливістю цих комплексів є поширення тут пластин з виїмками – анкошів, в інших двох спільностях вони представлені значно менше (табл. 9).

За межами України культури кримсько-білоліської спільності знаходять продовження як на схід, в район так званої губської або північнокавказької групи [30], так і на захід серед романелло-азільських пам'яток Румунії (рис. 38). В своїй більшості культури Кримсько-білоліської спільності датуються раннім мезолітом, хоча їх розвиток простежується і на пізніх етапах цієї епохи (Мурзак Коба в Криму, Сосруко на Кавказі). За наявність тісних культурно-генетичних зв'язків гірсько-кримської культури, типу Білолісся і романелло-азільських пам'яток в останній час висловився і О.О. Яневич (31).

Рогалик-гребениківська спільність займає в порівнянні з кримсько-білоліською більш північні території степової зони України. Вона охоплює пам'ятки гребениківської культури і типу Царинки в Північному Причорномор'ї і рогалицьку культуру в Подніпров'ї, Донбасі і басейні С. Дінця. Остання включає як більш ранні раньомезолітичні чи фінальнопалеотичні пам'ятки (Осокорівка, Рогалик 2, Леоніївська), так і генетично з ними зв'язані більш пізні стоянки – Рогалик 1, Ненаситець, Моспіно та ін. [27].

Для кам'яної індустрії рогалицько-гребениківської спільності характерно домінування серед геометричних мікролітів трапецій, звичайно середньо-високих чи видовжених форм. Сегменти як в рогалицькій, так і в гребениківській культурі практично невідомі (табл. 9). Якщо ж вони в окремих випадках і відзначаються, як, наприклад, в колекції із Василівки поблизу Запоріжжя (Д.Ю. Нужний), то їх форма зовсім інша, ніж в Кримсько-білоліських комплексах. Вони дуже високі короткі і незграбні, в цілому нагадують середньо-високі трапеції, у яких ретушшю округлена верхня основа виробу.

За межами України область поширення поселень, близьких до рогалик-гребениківських, знаходить продовження в «тарденуазьких» пам'ятках типу Гільма в Румунії.

Як і пам'ятки Кримсько-білоліської спільності, рогалик-гребениківські розвивались досить довгий час. Виникнувши, можливо, ще в фінальнопалеолітичний час (Осокорівка III в., Рогалик 2), вони потім досить добре представлені в раньому (Царинка, Рогалик 2) і пізньому (Гребеники, Ненаситець, Моспіно) мезоліті.

Пам'ятки кримсько-білоліської і рогалик-гребениківської спільностей розрізняються не лише за основними типами геометричних мікролітів, а й за деякими іншими ознаками, наприклад, технікою їх формування. В Криму, зокрема, добре представлені мікроліти з двобічною обробкою, що заходить на спинку виробів, тощо. В рогалицькій і гребениківській культурах всього цього немає. І навпаки, в Криму і Білоліссі невідомі, наприклад, видовжені трапеції з підретушованими основами осокорівського типу.

Склад крем'яних знарядь праці в культурах і комплексах кримсько-білоліської, рогалик-гребениківської і кукрецької спільнот, в %

Назви знарядь	Спільноти								
	Кримсько-білоліська			Рогалик-гребениківська				Кукрецька культура	
	Гірськокримська культура		Білоліська	Рогалицька культура		Гребенівська	Крим	Подніпров'я	Північне Причорномор'я
	шанк-об.е.	мурзак коб. е.		ран. етап	пізн. етап				
Пластини і відщепи з ретушшю	32,3	45,2	16,6	26,6	37	28,2	38,3	48,4	17
Анкоші	3	20,8	1,8	2,8	7,2	2,6	14	2,5	1
Кукрецькі вклад.	-	0,9	-	-	0,5	-	13,7	5,5	8
Скребки	10,8	10,6	45,4	38,1	27,5	50,6	7,7	27,3	55,9
Різці	17,9	7,9	8,6	21,8	14,5	0,6	18,2	7,1	7,3
Трапеції	3,9	6	1,1	4,6	10,5	15,6	0,3	1,4	1
Сегменти	25,6	0,6	10,9	-	1	-	-	-	
Косі вістря	2,6	1,6	2,3	2,5	1,5	0,5	5,4	0,4	0,6
Тупоспинні вістря і пластини	1,3	2,2	2,9	1,6	0,5	1,2	0,2	0,9	2,8
Інші типи	2,6	4,2	10,4	20	0,8	0,7	2,2	6,5	7,4
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Пам'ятки кукрецької культури (спільності) займають в територіальному відношенні до певної міри проміжне положення між кримсько-білоліськими і рогалико-гребенівськими, хоча розмежування між цими трьома спільностями важко б було назвати чіткими. В Північному Причорномор'ї, наприклад, населення з культурою Кукрек і гребениківською періодично заселювали одні і ті ж місця (Мирне). Подібне явище можна відзначити і в Надпорожжі. Крем'яна індустрія Кукрека корінним чином відрізняється від кримсько-білоліської, так і рогалик-гребениківської. На відміну від останніх, в кукрецьких комплексах практично зовсім відсутні геометричні мікроліти, їх використання носії цієї культури просто, мабуть, не знали. Тут однак, навпаки, мали поширення оригінальні крем'яні вироби, типу кукрецьких вкладишів що в інших культурах практично невідомі (табл. 9). Відзначається наявність в кукрецьких комплексах і ряду інших особливих для цієї культури форм знарядь, наприклад, скребків високої форми, кутових чи серединно-кутових різців на відщепах, пластин з тупоскошеним кінцем, тупоскошених пластинок так званого абузівського типу тощо.

З наведеного тут викладу про матеріали трьох основних мезолітичних спільностей на півдні України (табл. 9), і поданого в попередніх розділах опису крем'яної індустрії Ігренського поселення (табл. 3;5) не важко не зробити висновок про приналежність обговорюваного тут поселення на Дніпрі до кукрецької культури. Адже для Ігрені

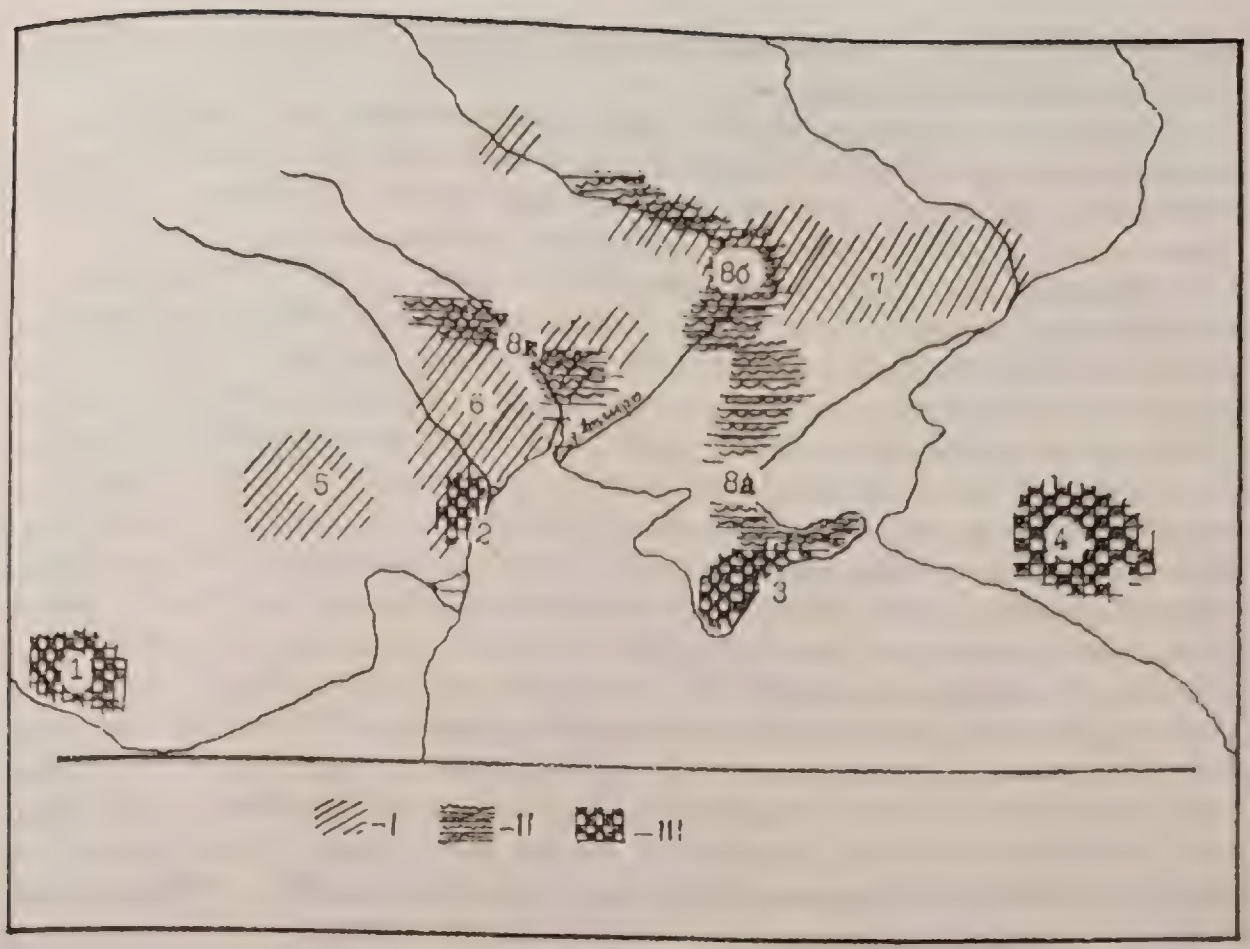

Рис. 38. Три групи споріднених культур і типів степового мезоліту України та деяких сусідніх територій: кримсько-булоліська (I), кукрекська (II) та рогалик-гребениківська (III). 1. Куіна-Туркулуй. 2. Білолісся. 3. Гірськокримська культура. 4. Сосруко. 5. Гільма. 6. Гребеники. 7. Рогалицька культура. 8. Кукрецька культура та її варіанти: кукрецько-надазовський (8а), дніпровський або ігренський (8б) та північно-причорноморський або анетівський (8в).

характерні всі ті ж ознаки в складі крем'яних знарядь, що і для більшості інших кукрецьких комплексів, а саме: наявність вкладишів кукрецького типу, майже повна відсутність геометричних мікролітів, використання скребків високої форми тощо. Приналежність нашого поселення до кукрецької культури не суперечать і виявлені тут в житлах кістяні знаряддя, зокрема, одно і багатопазові вістря до дротиків «ігренського» типу, аналогії яким ми знаходимо серед матеріалів інших стоянок кукрецької культури (Кам'яна Могила Мирне та ін.). В той же час цей тип наконечників в інших культурах нам невідомий.

Про кукрецьку культуру, що становить собою досить складне явище, в спеціальній літературі говорилось уже багато [10; 32; 33; 7; 24,7; 14; 34 та інші]. Поселення цієї культури (могильники невідомі) виявлено на значній території в Степовому і передгірському Криму (Кукрек), в Надазов'ї (Кам'яна Могила), на Нижньому Дніпрі (Ігрень, Кізлевий), Північному Причорномор'ї (Мирне, Анетівка, Конецполь, Абузова балка та ін.). Виявлені вони і в Подністров'ї (Фрумушіка, Бурлаків Яр). За деякими особливостями в складі кременю ці пам'ятки поділяються на три культурно-територіальні

групи або варіанти – кримсько-надазовським або власне кукрецький, дніпровський, північно-причорноморський [7].

Слід зауважити, що за останнє десятиріччя у вивченні кукрецької культури досягнуті певні успіхи, зокрема в районі Південного Бугу. Тому перш ніж ставити питання про місце Ігренського поселення серед інших, необхідно коротко затриматись на розгляді деяких нових розробок в галузі розуміння самої кукрецької культури.

В результаті обробки численних матеріалів із нових розкопаних пам'яток епохи палеоліту і мезоліту на П. Бузі (Сагайдак І, Анетівка І, ІІ, Середній горб, Абузова балка) В.Н. Станко [8] і С.П. Смолянинова [14] приходять до висновку про існування в Північному Причорномор'ї окремої анетівської культури. З виділенням такої культури, чи типу пам'яток очевидно можна погодитись, хоча в інтерпретації цього явища є багато незрозумілого. По-перше, до складу цієї культури автори включають, крім нових, виявлених ними пам'яток, також комплекси (Абузова балка, Кунець поль, Трапівка, та ін.), які досі дослідниками вважалися приналежними до кукрецької культури. При чому, таке «перейменування» культурної приналежності давно відомих пам'яток вказаними дослідниками абсолютно ніяк не обґрунтовується і не інтерпретується. По-друге, залишається зовсім не ясною і позиція авторів по відношенню до культурної приналежності кукрецьких пам'яток Подніпров'я, Надазов'я і Криму, які, наприклад, В.Н. Станко в одному випадку називає кукрецькими, а в другому анетівськими [див. 24.- С.260 і 35.- С.43]. Думається, що таке довільне «перелицювання» назви культури, що вже встоялася в нашій і зарубіжній літературі, нічого крім плутанини, нам не принесе. Отже, в перейменуванні «кукрецької» культури на «анетівську» ми не бачимо ніяких логічних підстав, хоча термін «анетівський варіант» кукрецької культури на П. Бузі замість «північно-причорноморського», що пропонувалось дослідниками раніше, можливо є і більш прийнятний.

Обговорюване в даній роботі Ігренське поселення в культурно-територіальному плані підноситься до дніпровського варіанту кукрецької культури, який тепер, після одержання великого комплексу знахідок на Ігренському поселенні можливо доцільно називати «Ігренським». Пам'ятки цього варіанту розвивались паралельно з поселенням двох інших варіантів цієї культури - кримсько-надазовського або власне кукрецького й анетівського на Правобережжі України.

Само собою розуміється, що Ігренське поселення тут не було єдиним. В цьому районі відомо ще близько десяти місць знаходження з кукрецькими матеріалами, як на більш північних територіях долини Дніпра (В. Андрусівка, Шульгівка) так і нижче, зокрема, на островах в Дніпровському Надпорожжі – Кізлевому, Шулаєвому (ІІІ), а також в районі Лоханського і Вовнизького порогів тощо.

Очевидно до ігренського варіанту Кукрека слід відносити і виявлені в 1983 р. О.О. мельником дві стоянки біля с. Рибасово Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. Розміщені вони в долині р. Саксагань, що впадає в р. Інгулець. Тут на узбережжі водоймища в пункті і зібрано понад 250 крем'яних виробів, серед яких 2 мікролітичні нуклеуси, пластини малих і середніх розмірів, 16 скребків переважно округлих на відщепах, в т. ч. високої форми, чотири типових кукрецьких середньо-кутових різців на уламках кремню, а також пластини з підретушуванням по брюшку, та кілька тупосколених мікропластин.

Близькі за складом вироби і матеріали зібрані і на Рибасово 2. Як і на інших територіях, зокрема, в Причорномор'ї, в Подніпров'ї крім кукрецьких поселень відомі не менш численні місцезнаходження пізніх етапів рогалицької культури (Ненаситець). Мабуть

кукрецьке і рогалицьке населення певні періоди або жило вперемішку, або ж періодично змінювало одне-одне, що знайшло відбиток в складі матеріалів обох культур.

Культурні впливи кукрецької культури, очевидно перш за все дніпровського варіанту, поширювались і далі на північ, аж до київського Подніпров'я і східної Волині, де Л.Л. Залізняком [26] на ряді поселень виявлені типові вкладиші кукрецького типу (Лазаревка, Бородянка, Тетерів 3 та ін.).

На завершення розгляду проблеми культурно-історичного місця Ігренського поселення слід зауважити, що генезис його матеріальної культури, як і кукрецької взагалі, має глибокі історичні корені. Уже раніше нами була висловлена думка про те, що на процес складання кукрецьких пам'яток значний вплив мали традиції орін'якської культури Європи [7]. Ця гіпотеза потім повністю була підтримана і розвинена в роботах В.Н. Станко [8] і С.П. Смолянинової [14]. Тепер мабуть, слід вважати доведеним, що кукрецькі (анетівські) пам'ятки в районі Південного Бугу Виростають в основному на базі місцевих пізньопалеолітичних пам'яток, де С.П. Смолянинова (14.- С.94) намічає таку генетичну лінію пам'яток — Сагайдак 1 - Анетівка I, II – Анетівка – Абузова балка – Кінецьполь. При чому культурний шар Сагайдака по радіокарбону датується понад 20 тис. років тому, а Кінецьполь, Абузова балка відносяться уже до пізнього мезоліту. Правомірність такої генетичної лінії від палеолітичних стоянок типу Сагайдак – Анетівка і до пам'яток кукрецької культури стверджується рядом спільних ознак для них, в тому числі наявністю серед крем'яних виробів округлих скребків високої форми, пластин з підтісуванням по брюшку, зокрема, так званих долотовидних знарядь.

Ці вироби, призначення яких не зовсім зрозуміле, ріднять з вкладишами кукрецького типу техніки їх виготовлення за допомогою плоского ретушування по брюшку пластини. Більш-менш пряму лінію генетичного розвитку від палеолітичних пам'яток Побужжя до культури Кукрек можна простежувати і за типами кістяних веретеновидних вістрів дротиків з пазами для вкладишів, про що була мова вище.

Зі сказаного, однак, не слід, здається, робити висновок, що генезис кукрецької культури слід шукати лише на Південному Побужжі. Питання це мабуть є набагато складнішим. В цьому зв'язку можна нагадати, що палеолітичні стоянки по культурі близькі Сагайдаку відомі не лише на П. Бузі. Вони виявлені також в Надазов'ї, наприклад Муралівка, Золотівка [36; 37]. Шар Муралівки по радіокарбону датується понад 18 тис. років тому.

За останній час, крім того, М.П. Оленковським [38] ціла група палеолітичних стоянок досліджена на Нижньому Дніпрі – Нововолодимирівка, Первомаївка, Любимівка III та ін. – що характеризуються наявністю великої кількості (до 18,5%) долотовидних знарядь, з підтісуванням по брюшку пластин і округлих скребків високої форми (скребки-нуклеуси – по термінології автора).

Стоянка з долотовидними знаряддями в печері Сюрень 2 давно відомі і в Криму. Таким чином, традиція виготовлення знарядь праці за допомогою підтісування і сколів по брюшку пластини чи відщепу і округлих скребків високої форми була властива не лише для пам'яток Побужжя, але також Нижнього Дніпра – Надазов'я і Криму.

Отже, із сказаного вище можна зробити по крайній мірі два висновки, по-перш, що район складення кукрецької культури міг охоплювати не лише Північне Причорномор'я, а й інші степові райони півдня України, і, по-друге; генетичні корені цієї культури ведуть нас ще в пізньопалеолітичний час. І в цьому мабуть немає нічого особливого, оскільки культури і двох інших мезолітичних спільностей південної України також беруть свій початок мабуть теж ще в цей час.

Як показали розкопки стоянки Корпачі в Молдавії, типові для культур кримсько-білоліської спільності сегменти з'явилися тут ще в пізньопалеолітичному шарі, що

датується по радіокарбону понад 25 тис. років тому [39]. При чому, цих виробів тут виявлена серія. Аналогічне явище як відзначає Г.В. Григор'єва, властиве і для інших територій Європи – Польщі, Італії. Ці факти, з якими не можна не рахуватись, свідчать про те, що на деяких територіях геометричні мікроліти, які потім в мезоліті стають основними серед мікролітичних знарядь, почали складатись ще в надрах палеолітичної епохи. Виросли вони тут, очевидно, з різного роду тупоспинних пластин і вістрів, що мали в палеоліті дуже значне поширення. Найближчу генетичну підоснову видовженим сегментам кримсько-білоліського типу, очевидно, слід шукати, на наш погляд, в тупоспинних вістрях типу шательперрон.

Виходячи з наведених фактів появи сегментовидних мікролітів ще в пізньопалеолітичний час, варто це раз повернутися і до проблеми датування найраніших трапецій, що відомі в комплексах культур рогалик-гребениківської спільності. Мова іде, перш за все, про трапеції осокоровського типу, які тепер представлені уже в багатьох пунктах – Осокорівка, Рогалик 2, Леонтіївка, Івашків, Царинка та ін. Ці вироби які дещо нагадують прямокутні трапецієвидні ножі Маллена і Гамбурської культур Західної Європи [40]. З приводу датування комплексів з такими трапеціями думки дослідників розходяться. Одні з них (П.И. Борисковський, О.П. Черниш, Д.Я. Телегін) відносять їх до раннього мезоліту, інші ж (І.Ф. Левицький, В.Н. Станко, С.О. Дворянинов, М.П. Оленківський, І.В. Сапожников та ін.) – до пізньопалеолітичного часу. В світлі викладеного вище про появу геометричних мікролітів сегментовидної форми ще в пізньому палеоліті, і враховуючи стратиграфічні умови залягання деяких комплексів з осокорівськими трапеціями в лосить ранніх шарах лесу слід вважати можливим появу і трапецій ще в період фінального палеоліту. Особливо показовими в цьому відношенні є умови залягання культурних горизонтів на Осокорівській стоянці [41], де шар з трапеціями (III-в.) виявлений в делювіальних суглинках на глибині близько 3-х м. При чому вище горизонту III-в. дослідником, теж в лесовидному суглинку на глибині 2 м, виявлено ще два бідних на знахідки горизонти (I, II), а ще вище відзначена майже півтораметрова товща лесу під відносно тонким гумусним шаром. На думку геологів лесовидний суглинок Осокорівки відноситься до типу так званого причорноморського лесу [42], утворення якого пов'язується з фінальнопалеолітичним часом, що очевидно має пряме відношення і до датування археологічних горизонтів що тут залягають. Початок складення культур рогалик-гребениківської спільності, тому, як двох інших на півдні України, може бути віднесений також до фінальнопалеолітичної епохи.

Таким чином, феномен кукрецької культури, до якої належить і Ігренське поселення, являє собою значне історичне явище, що тривало кілька тисячоліть. Носії цієї культури займали значні території півдня України. Нема сумніву в тому, що ці племена, як і носії двох інших культурних спільностей – кримсько-білоліської і кукрецької, що розвивались по-сусідству становили собою окремі етнічні утворення з властивими їм етнографічними особливостями.

V. Господарська діяльність, риси побуту та прояви прикладного мистецтва

Вже сама топографія розміщення Ігренського поселення на Побережжі Дніпра і Самари в оточенні лісових масивів може вказувати на основні форми ведення господарства – мисливство, рибальство і збиральництво. Про ці ж способи, добування засобів існування промовляють також багато речових знахідок в житлах та навколо них. Щоб поповнювати арсенал мисливсько-рибальських знарядь, мешканці поселення повинні були, природно, володіти і певними навичками в обробці кременю, каменю, кістки, рогу та інших матеріалів, що йшли на виготовлення вістрів до стріл, дротиків, гарпунів тощо. Доказів такої господарської діяльності тут також виявлено чимало.

Певним умінням володіло це населення і в справі домобудування.

Мисливство. Серед основних способів добування засобів до існування на поселенні важливе місце посідало полювання на диких тварин, про що свідчить як список фауністичних решток, так і наявність значної кількості вістрів до стріл, дротиків і списів.

Докладна характеристика наконечників із кістки, яких виявлено 60 екз. була подана вище. Тут лише зауважимо, що кістяні наконечники в залежності від їх розмірів і міцності використовувались при полюванні на різних тварин як крупних – тур, олень благородний, кінь, кабан тощо, так і на більш дрібних – косуля, лисиця, заєць та ін. Значна кількість малих кістяних наконечників застосовувалась, мабуть при полюванні на водоплавних птахів (рис. 39).

Наконечників стріл із кременю зібрано відносно мало (табл. 1; 3; 6). За формою і технікою виготовлення вони проте досить різноманітні. Крім описаних вище косих вістрів донецького типу, тут є ще один наконечник, що нагадує свідерський (рис. 28,13), а також наконечники з круговою чи майже круговою ретушшю по периметру виробу (рис. 28,9).

Пробивна сила останніх була, мабуть, досить значною, про що може свідчити знахідка в житлі №8 кістки (ребра ?) крупної тварини з отвором, пробитим якимось, очевидно крем'яним, вістрям. Отвір неправильних контурів має розміри 0,3х0,5 см. Від цього удару кістка вподовж розкололася, де виникли тріщини з обох боків довжиною понад 5 см (рис. 40).

Під час полювання безперечно широко використовувались і різноманітні палки, дерев'яні списи без наконечників, кістки, які природно не збереглися. Про наявність у мешканців поселення масивних ударних знарядь свідчить виявлене в житлі №10 навершшя своєрідної булави. Виготовлене воно із великого хребця тура (?) у якого відбиті всі відростки, а природний отвір використаний для насадки булави на товстий держак (рис. 41). Така «булава» в сильних руках була безумовно і грізною зброєю.

Список тварин, на яких полювали мешканці поселення, нараховує більше десяти видів (табл. 10). Серед них головне місце посідають кістки тура, оленя благородного, косулі, вовка, лисиці і зайця. Менше представлені рештки інших видів тварин – коня, осла, кабана. Виділені також кістки поодиноких особин лося, куниці і борсука.

В заростях і заводях рік Самари і Дніпра для мешканців поселення були очевидно ідеальні умови, щоб полювати на водоплавних птахів. Серед здобутих пернатих значаться крижень, свиць, попелюх шилохвіст та ін. Судячи з кількісного складу кісток, слід вважати, що основними промисловими тваринами, які давали основну частину м'ясного раціону були бик, тур, олень благородний, а також кабан. На відміну від чисто степових стоянок, наприклад, Мирне, кінь тут відігравав у поповненні м'ясних запасів дуже незначну роль і косуля – теж. Ігренські мисливці приділяли досить уваги і полюванню

на тварин, які давали тепле хутро – вовка, лисицю і зайця. Інші види крупних і дрібних тварин значаться в списку фауни цього поселення уже в невеликій кількості (табл. 10).

Табл. 10

Результати вивчення кісток тварин Ігренського поселення[2]

Види тварин	Житла							Разом	
	1	2	3	4	5	6	8	кісток	особ.
Бик крупний	67	43	21	38	39	5	-	213	12
Тур	7	7		1	31			46	6
Бик або тур							38	38	5
Кінь	6		2					8	2
Осел		4			2		2	8	2
Олень благородний	22	8	2	10	31	3	37	113	19
Козуля		5		7	4	4		25	7
Кабан	3	12	1		9	1	10	36	8
Вовк	1	5	3	10	37	5	9	70	8
Лисиця	2	2	3	14	45	2	28	96	16
Заєць	5	1	3	63	29	14	33	148	23
Борсук	1							1	1
Лось							1	1	1
Куниця							1	1	1
Копитні							418	418	
Ссавці невизначеного виду							891	891	
Дрібна рогата худоба							1	1	1
Птахи							113	113	
Черепаха							321	321	
Інші (кіт, тхір, бобер)							3	3	3
Разом	114	87	35	143	227	34	1911	2591	115

Щоб закінчити розгляд складу фауни хребетних на поселенні, треба ще коротко зупинитися на наявності тут значної кількості кісток крупного бика, який виділяється палеозоологами в списку поруч з туром. По кількості кісток бик є найбільш численним (табл. 10). Дуже важливо в цьому зв'язку зауважити, що спеціалісти відзначають певні сліди доместикації цієї тварини. Якщо це так, то можна допускати, що мешканці дослідженого поселення уже володіли хай початковими прийомами догляду за великою рогатою худобою. Нагадаємо, що кістки бика з ознаками доместикації цієї тварини в мезолітичних комплексах у нас відзначаються не вперше. Такі знахідки за визначенням В.І. Бібікової [43] були на стоянці Гіржево Одеської обл., на стоянці Заміль-Коба 2 в Криму [44]. І.Г. Підопличко сліди одомашнення бика вбачав і на кістках із Василівського третього могильника в Надпорожжі.

Рибальство і збиральництво були також важливими галузями господарства ігренських поселенців. На це вказує наявність знарядь значної кількості риб'ячих кісток в культурному шарі, також речей рибальства. Серед останніх – уламок рибальського гачка, важків до вудочки, блешень із перламутру тощо.

Рибальський гачок виготовлений із кістки, збереглися чіткі сліди її повздовжнього розпилювання. Для оформлення борідки гачка на його кінці просвердлений невеликий

Рис. 39. Ігрень. Вістря до стріл із кістки.

отвір (рис. 42,8). Нажаль, збереженість гачка дуже погана, борідка і голівка для прив'язування волосіні відбиті, а його тіло з одного боку пошкоджене якимсь гризуном.

Важки до вудочки (2 екз.) вирізані із талькового сланцю. Ці досить досконалі вироби, мають веретеновидну форму з трьома поперечними та одною повздовжньою канавками для закріплення волосіні (рис. 11,12; 42, 5, 6). Виявлено також дві блешні, виготовлені із стулок черепашок, Unio чи анадонти. Вони мають гостро-овальну форму, в одному випадку на кінці збереглися зубчики для перев'язування (рис. 42,1,2). Поверхня блешень

має білий перламутровий колір. Як манок, очевидно, використовувалась і «рибка», вирізана із стінки кістки. Виріб має видовжену форму, добре відполірований, на одному його кінці по боках є глибокі нарізки для прив'язування (рис. 32,9; 42,7). Крім описаних рибальських знарядь, в житлах знайдені ще дрібні уламки кісток, що мають, звичайно, обидва гостроколючі кінці. Можливо, вони використовувались як жерлиці (рис. 42,3). Виявлено і два пошкоджених часом гарпуна. Один однозубий, а другий складний, в тілі якого зроблений косопоставлений отвір для вставки борідки (рис. 42,4,9). Останній, правда, походить із підйомного матеріалу. Наявність гарпунів вказує на те, що крім лову риби за допомогою вудочок існував і так званий рибоубійний промисел. В цьому зв'язку слід допускати, що як гарпуни могли використовуватись і описані вище кістяні багатопазові дротики, якщо в них закріплювати вставки під певним кутом.

Про інші способи лову риби на Ігрені, зокрема стікового чи за допомогою верш, «морд» тощо, даних немає.

Основними об'єктами рибальства, судячи за даними житла №8 на поселенні були такі види: сом, судак, щука, а також риби коропової породи. Рибалкам вдавалося виловити чи забивати досить крупну рибу, про що свідчить наявність в житлах хребців риби поперечник понад 3 см. Збиральництво в житті ігренського населення також відігравало важливу роль. Прямі докази цього ми бачимо в скупченнях в житлах і поблизу них великої кількості черепашок, головним чином палюдини, а також унио, принесених суди мешканцями жител. М'ясо молюсків було ужито до харчування, а самі черепашки, як зазначалось вище, слугували своєрідною підстилкою на дні жител. Об'єктів збиральництва було, мабуть, дуже багато. Можна, наприклад, зазначити, що в житлах виявлено ще значна кількість уламків щитків черепах.

Отже, Ігренське поселення було довготривалим, базовим, хоча сказати з певністю який час воно функціонувало безперечно важко. Однак важко собі уявити, щоб мешканці могли вкладати таку значну для того часу кількість труду, щоб заселювати його якихось один-два сезони. Адже лише спорудження заглибини кожного із жител потребувало переміщення десятків кубометрів ґрунту. Робилося ж це до того ж за допомогою таких примітних інструментів як кам'яні диски, про які ми говорили вище (рис. 35,1; 43). Немало часу і труда потребувало і спорудження каркасу житла, що здійснювалось ножами звичайно невеликих розмірів і кістяних сокир-тесел. Житла були перекриті очеретом, нарізання яких крем'яними ножами також вимагало затрати труда. Цікаво, що на окремих таких ножах, від довгого їх використання в цій ролі виникло помітне залискування.

Всі побутові турботи мешканців поселення, після вселення в споруджені житла, полягали, треба думати, головним чином, в переробці продуктів полювання, рибальства та збиральництва, а також виготовленні знаряль праці та одягу. В зв'язку з відсутністю тут глиняного посуду, дичина, риба та інші продукти промислу вживалися в їжу, мабуть, здебільшого в запеченому стані.

Відсутність виходів крем'яної сировини в околицях поселень примушували його мешканців витрачати чимало часу на збирання вподовж розмиву рік крем'яних гальок для виготовлення з них знарядь. Про основні прийоми техніки цієї справи ми говорили вище.

Окремо галуззю домашнього виробництва була обробка кістки та виготовлення з неї знарядь. При цьому застосовувались два основні способи – розрізування або розпилювання і шліфування. На поселенні зібрано велику кількість уламків кісток із слідами їх обробки, за якими можна простежити послідовність роботи з цим матеріалом. За допомогою крем'яного знаряддя від цілої трубчатої кістки спочатку відрізались круглою канавкою її епіфізи (рис. 23,16). Після цього вподовж неї робилися глибокі нарізи,

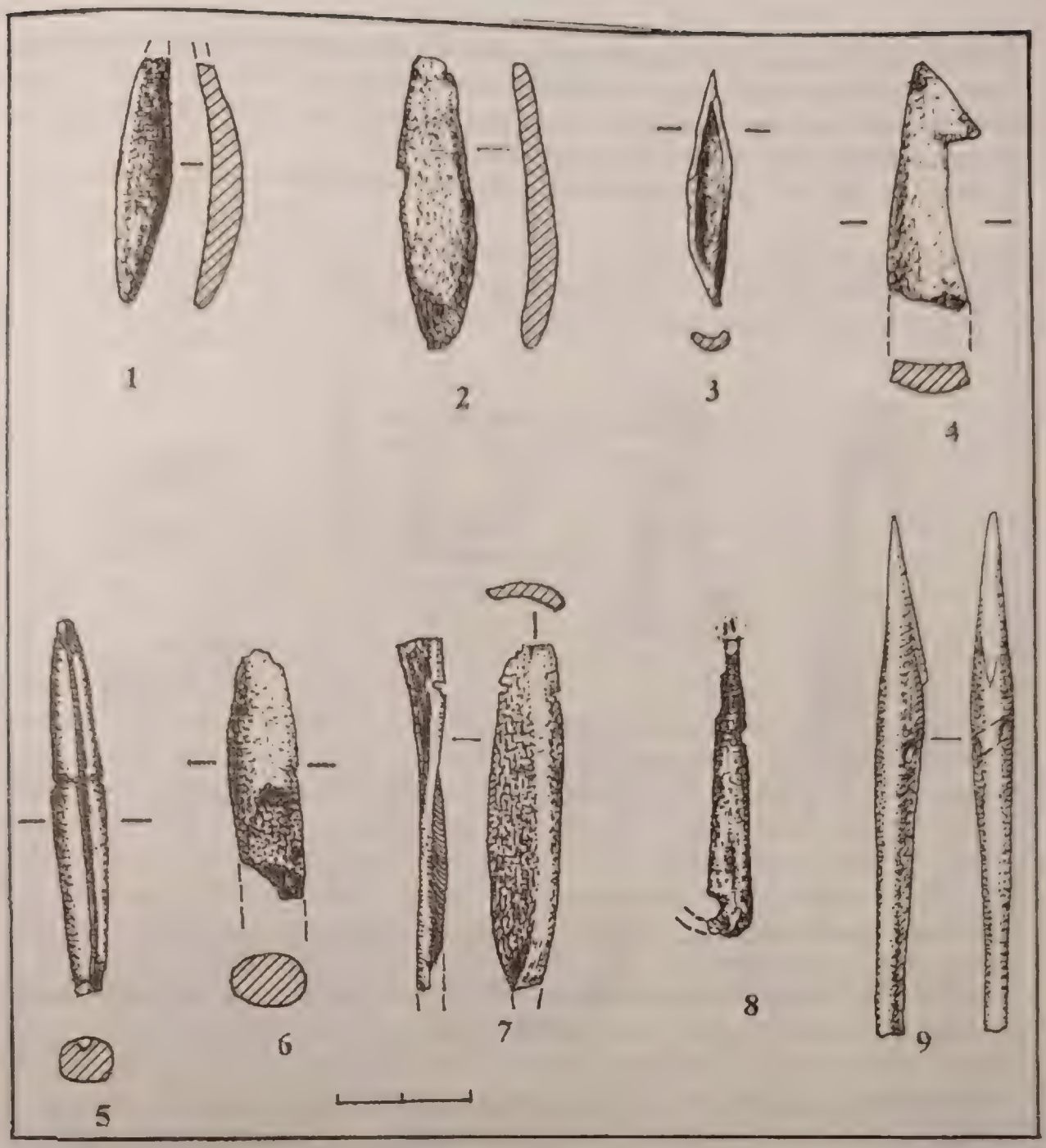

Рис. 40. Ігрень. Знаряддя рибальства із черепашки (1, 2), кістки (3, 4, 7-9) та каменю (5, 6). 1, 2 блешня; 3, 7 манки; 4, 9 гарпуни; 5, 6 важки до вудочки; 8 рибальський гачок.

інколи глибиною до 2 мм. Таким чином трубчата частина кістки ділилася на довгі пластини, з яких виготовлялись знаряддя. Виготовлені в такий спосіб заготовки у вигляді довгих пластин ішли на формування з них знарядь – вістрів дротиків, списів тощо. При розрізуванні – розпилюванні кістки, як і при виготовленні пазів для мікролітичних вкладишів в дротиках і списах використовувались, очевидно, в основному описані вище вкладиші кукрецького типу. Інших крем'яних виробів, яким можна було б приписати таку функцію, на поселенні немає. Різці для виготовлення пазів мають занадто широке лезо. Шліфування поверхні кістяних знарядь було другим важливим способом їх виготовлення. Здійснювалось воно на кам'яних абразивах, яких тут знайдено також

чимало (табл. 7; рис. 35). Причому, серед них є крупнозернисті «драчові» екземпляри і більш м'які абразиви для полірування поверхні готових знарядь. Вважають, що і згадувані вище талькові човники з поперечним жолобком теж слугували для полірування округлих стержнів, наприклад, типу веретеновидних вістрів.

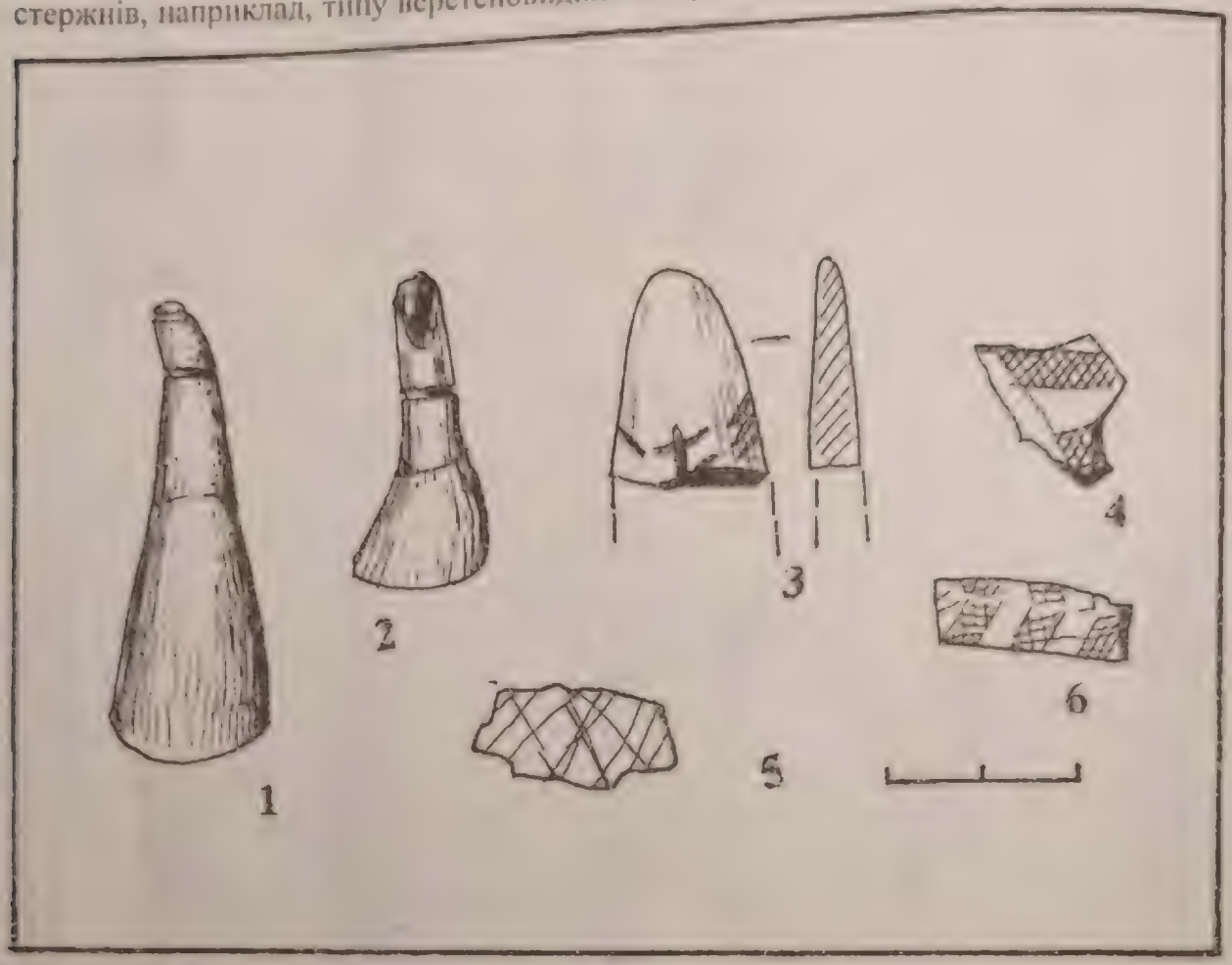

Рис. 41. Ігрень. Підвіски із зубів коня (?) та уламки кістяних виробів з урізним орнаментом.

Крім розпилювання, шліфування, при виготовленні кістяних знарядь тут застосовувались і інші прийоми, в тому числі свердління, що здійснювалось за допомогою крем'яного свердла. Так, наприклад, був виготовлений рибальський гачок (рис. 42,8).

Окремі кістяні знаряддя, як, наприклад, одне долото (рис. 29,4), виготовлялись за допомогою просто оббивання робочого краю.

Ми не знаємо, як на Ігренському поселенні була поставлена справа з обробкою сирої шкіри. Велика кількість скребків вказує, однак мабуть, на те, що таке заняття тут було теж досить розвиненим. Знахідка кістяної голки свідчить безперечно про те, що хутро здобутих на полюванні, зокрема вовків, лисиць, зайців, та інших тварин ішло на виготовлення одягу. Враховуючи низький рівень розвитку продуктивних сил та історичне оточення, можна думати, що основні зусилля мешканців поселення були направлені на те, щоб вийти переможцем в нелегкій боротьбі за своє існування. Але разом з тим людині навіть в таких умовах було притаманне почуття прекрасного, про що свідчать виявлені тут зразки прикладного мистецтва та прикраси. Оригінальний вирізний орнамент є, наприклад, на кістяних виробах. Один наконечник списа зокрема покритий ромбовидними фігурами, уламки іншого – кососітчатою решіткою чи смугами з таким же заповненням (рис. 20,15; 44,1, 4-6). Орнаментальне значення мали, безперечно, і

насічки на кінці одної із лопаточок (рис. 44,3). Орнамент відзначено і на деяких кам'яних виробах. На одному камені нанесені, наприклад, чіткі ямки, композиція яких, однак, зрозуміти важко, а вподовж бокових граней човника розміщений ряд орнаментальних насічок. Прикрас виявлено на поселенні небагато. Це підвіски із зубів крупної тварини з нарізками на кореневій частині (рис. 44,1-2) та хребці риб з отвором, які очевидно підвішувались як намисто.

Таким чином, Іренське поселення виступає перед нами як місце тривалого мешкання мисливсько-рибальсько-збиральницької громади з досить розвиненими знаннями і уміннями в галузі домобудування, різних проявів господарсько-побутових занять та прикладного мистецтва.

VI. До проблеми житлобудування в епоху мезоліту східної Європи

Питання домобудування для епохи мезоліту у нас вивчене ще далеко недостатньо; слабо розроблено також і методологічні основи розв'язання цієї проблеми серед етнографів. Існує думка, що розвиток житлобудування в первісну епоху проходив кілька етапів. Найбільш ранні штучні споруди цього роду становили собою прості вітрові заслони і можливо заглибину за ним. Потім виникають більш складні конструкції у вигляді куренів, як у окремих народів мали різні назви: чум на півночі в Євразії чи тіпі у північноамериканських індійців. Техніка побудови цих жител дуже проста і примітивна. Подальшим етапом домобудівної техніки було виникнення жител циліндрично-конічної форми з виділенням окремих її частин — вертикальних стін і конічної або куполовидної покрівлі. Майже кожен народ називав їх по своєму; у етнографів вони виступають здебільшого як яранги і юрти. Каркас останніх, як і конічний чумовидний, нерідко споруджувався над котлованом, в результаті чого виникли напівземлянкові житла, в тому числі уже і підпрямокутної форми в плані [45;- С.82-88].

Значну різноманітність мають і виконні житла мезолітичної епохи Східної Європи. Нижче, при їх систематизації ми будемо дотримуватись комплексного археолого-етнографічного підходу, тобто базуватись на даних археологічних розкопок конкретних об'єктів цього часу, а також притягненні можливих етнографічних паралелей первісних суспільств, які стояли приблизно на такому ж рівні культурного та господарського розвитку. Лише в поєднанні даних цих двох наук можливо більш повне розуміння будівельної техніки, архітектурних рішень при їх спорудженні. В основному на етнографічних матеріалах можна вирішувати і цілий ряд соціальних проблем, зв'язаних з житловими спорудами, в тому числі склад сім'ї, локальної групи чи окремих поселень тощо.

Розкопки жител мезолітичної Східної Європи. Каталог.

Як відомо, ще в довоєнних розкопах І.Ф. Левицьким [41] на Осокорівській стоянці в Надпоріжжі (шар 3в) було досліджено п'ять наземних жител неправильної округлої форми площею від 12-14 до 30 кв. м (рис. 45). Вони, за даними автора мали стовпову конструкцію з вертикальними стінками, які очевидно вплітались із лози і обмазувались глиною, рештки якої тут простежені.[3] В центрі жител відзначені сліди вогнищ, одного або двох. Осокорівські житла, що відносяться до досить ранніх етапів мезоліту чи можливо ще фінального палеоліту за конструкцією нагадують житлові споруди натуфійської культури, зокрема із поселення Ейнань в Палестині та ін.

Мезолітичні житла Східної Європи

Поселення, автор; житло, його решітки	Розміри в м, Д - діаметр	Глибина в см	Форми			Вогниша кількість	Ямки від стовпів кількість
			округла	підпрямо-кутна	невираз-на		
Абрамов Бугор [73] №1	2,3υ2,5	50	+			1	-
№2	Д=2	43	+	-		1	-
Бабудин Бугор (там же) №1	2υ1,8	60	+	-		1	-
№2	Д=2		+			1	
№3	2,5υ2,8			+	1	-	
№4-5	3,9υ2,6/2,4	50-60			+	2	-
Баринка 1, [52] №1	5υ5	70	-	+		2	5
№2	8υ7	55-72	-	+		3	5
Баринка 2 (там же) №1	6υ5	35	-	+		1	4
№2	7υ4	33-38	-	+		1	8
Березно [16]	1υ1,3	120	+			1	
Берегова Слобідка [80]	3,8υ4,3	40	-	+			1
Дмитрієвське [49]	5,5υ2,2	30	-	·		2	1
Дубовське XI [50]	9,4υ5,2	40-60	-	+		5	15
Дубовське XII (там же)	Відзначена наявність 4 напівземлянкових жител						
Дубовське XXIII (там же)	-//-	-//-	11				
Ігрень (розкопки автора) форми див. вище	Житла № 1-10 напівземляного типу. Округлі						
Ієнево [49] №1	10+6	9-10	-	+		2	–
№2	10+6	9-10			·	2	–
Каби-Коприньке [51]	12,8υ13,6	-	+			1	30
Колупаївське [53]	7,5υ4	0,3	-	+		?	
Криниця 2а, 4 [16]	Розкопано сім лінз у вогневих ям, аналогічних ямам із поселення Рудий острів (див. нижче).						
Молодова 5, 1а [17]	Розкопано чотири житлобутові комплекси різних розмірів						
Мураги [16]	Розкопано яму-лінзу з рештками вогнища						

Поселення, автор; житло, його решітки	Розміри в м. Д - діаметр	Глибина в см	Форми			Вогнища кількість	Ямки від стовпів кількість
			округла	підпрямокутна	невиразна		
Нижнє Верате [48/ С.34]	Кілька наземних жител підприямокутних в плані, розміром 40-50м² слідами ям від жердин						
Осокорівка							
№1	6υ5	-	-	+	?	1	
№2	4υ3	?	-	-	?	1	
№3	4,1υ3,5	-	-	-	?	1	3
№4	?	-	-	-	?	1	3
№5	4,4υ3,55	-	-	+		1	9
Пісочний рів [26]							
лінза 1	0,6υ0,8	30	+	-	-	1	-
лінза 2	1,15υ0,55	20	+	-	-	1	
лінза 3	1,8υ0,6	50	+	-	-	1	
Петрема [48.-С.29]							
№1	6,5υ2,5	20	-	+	-	1	43
№2	4υ3	45	-	+	-	?	-
Повенецька 2 [79]	5υ3	30-40	-	+	-	1	
Повенецька 3							
Прибор 13-А [54]							
лінза 1	Д-1,4	120	+	-	-	1	
лінза 8	2,1υ1,4	125	+	-	-	1	
лінза 11	1,8υ1,2	125	+	-	-	1	
лінза 9	1,8υ1,3	130	+	-	-	1	
лінза 2	1,3υ1,1	120	+	-	-	1	
Прибор 13 ж							
лінза 1	1,8υ1,3	120	+	-	-	1	
лінза 2	1,1υ0,9	110	+	-	-	1	
Рудий Острів [26]							
лінза 1	2,6υ2	50-60	+	-	-	1	
лінза 2	1,8υ1,6	50	+	-	-	1	
лінза 3	3υ2	60	+	-	-	1	
Рудня [26]	Д-2	50-55	+	-	-	1	
Русько-Луговська [51]	6,8υ4,2/4,7	90-100	-	+	-	2	+
Скиток [16]	Розкопано яму-лінзу з решітками вогнища						
Соболево [48.-С.73]							
№1	5,6υ2,8	-	+	-	-	2	+
№2	4,6υ3,15	-	+	-	-	1	+
№3	4,2υ2,3	-	+	-	-	1	+
Тихонове [48.-С.52]	3υ6	-	+	-	-	1	
Удельне-Шумське [50]	Відзначено 12 жител напівземлянкового типу						

Поселення, автор; житло, його рештки	Розміри в м, Д – діаметр	Глибина в см	Форми			Вогнища кількість	Ямки від стовпів кількість
			округла	підпрямокутна	невиразна		
Удельне-Шумське XIII [50]	Відзначено 12 жител напівземлянкового типу						
№1	10,5х8,5	60				1	100
Шагунське XIII (там же)	Відзначено 6 жител напівземлянкового типу						
Шепель [46]	3,6х3,2	75	-	-	-	-	-
Ясачне [50] №1	5,6х5		50	-		1	35
№2	5,4х4,6	50		-		1	-
№3	4,4х4,4	60-80		-		1	45

Про чотири житло-побутові комплекси на стоянці Молодове V говорить О.П. Черниш (17.- С.31-35). Вони мали різні розміри (24; 12; 32 і 8 м^2), їх округло-овальні контури визначені за скупченням знахідок, в центрі якого розміщувалось наземне вогнище. Хоча тут ніяких конструктивних особливостей не відзначено, автор розкопок вважає, що житла мали вигляд куренів, у яких мешкали одна чи кілька сімей (рис. 46).

Досить цікаве житло напівземлянкового типу розкопане в 1979 р. автором разом з Г.В. Охріменко на стоянці нобельського варіанту свідерської культури в ур. Шепель біля с. Мала Осниця Маневецького р-ну Волинської обл. [46]. Матеріал неопублікований, в зв'язку з чим на його опису ми трохи затримаємося. Житло розташоване на боровій терасі правого берега річки Кормин (приток Стиря) на висоті 4-5 м над заплавою. Тут у відслоненні стінки кар'єру для піску нами зроблена зачистка, де зафіксована така стратиграфія.

1. Пісок сучасний еоловий – до 20 см.

3. Підґрунтя бурого кольору – 40 см.

4. Материк тераси – починається на глибині близько 100 см (рис. 47).

Заглибина житла була спущена з нижньої половини підґрунтя. Вона мала в частині, що збереглася, форму прямокутника з заокругленими боками. Її ширина – 3,6 м, по довжині збереглася 3,4 м (рис. 47). Дно житла нерівне, в центральній частині воно опускається до 0,75 м, а до країв землянки полого виклинюється. На дні відзначено більше десяти скупчень попелу підокруглої форми, поперечником від 10 до 70 м.

Чітких слідів вогнища не виявлено, очевидно воно знаходилось в зруйнованій кар'єром частині житла. В заповненні споруди зібрано близько ста крем'яних виробів, типових для свідерської культури (рис. 48). Унікальною є тут також схованка під південно-східною стінкою житлової заглибини дев'яти крем'яних нуклеусів.

Велике напівземлянкове житло стоянки Шепель для фінальнопалеолітичного-раньомезолітичного часу є першим на Волині. Воно за розмірами і до деякої міри за конструкцією нагадує півземлянкове житло свідерської культури із Чубової гори, а також споруду цього типу із Требча в Польщі [47.- С.205-206]. Перше з них мало підпрямокутну форму (3,5х4 м), а друге – неправильного квадрату розміром 3х4 м.

Напівземлянкові житла значних розмірів із Шепеля, Чубової гори, Требча не без підстав розглядаються як зимові споруди.

До числа великих напівземлянкових споруд розглядуваної епохи можна відносити мабуть житлову заглибину (без слідів вогнища) на стоянці Берегова Слобідка Речецького р-ну Гомельської обл. (80.- С. 54-55). Вона мала підпрямокутну форму розміром 3,8х4,3 м, при глибині 0,4 м.

Наземні і напівземлянкові житла досліджені також на мезолітичних поселеннях в Волго-Окському басейні, Середній Волзі, Волго-Кам'ї та на більш північних територіях Сх. Європи до Карелії включно. Відносяться вони як до більш ранніх етапів голоцену, так і до пізньомезолітичної пори. Три наземні житла підовальної форми досліджені, наприклад Л.В. Кольцовим на Соболєвській стоянці бутовської культури на Верхній Волзі. Простежені ямки від стовпів, в тому числі очевидно від перегородки в житлі: розміри жител – 5,6х2,8 м; 4,6х3,15; 4,2х2,3 м. В одному із них було два вогнища, в інших – по одному [48.- С. 73]. Вихід із жител, що мали на думку автора розкопок вигляд наземних куренів, вів до північного заходу, в бік старицї Волги [47.- С. 73].

Близька за характером до соболєвської житлова будова овальної форми розміром 3х6 м досліджена і на поселенні Тихоново в Волго-Окському басейні [47.- табл. 52].

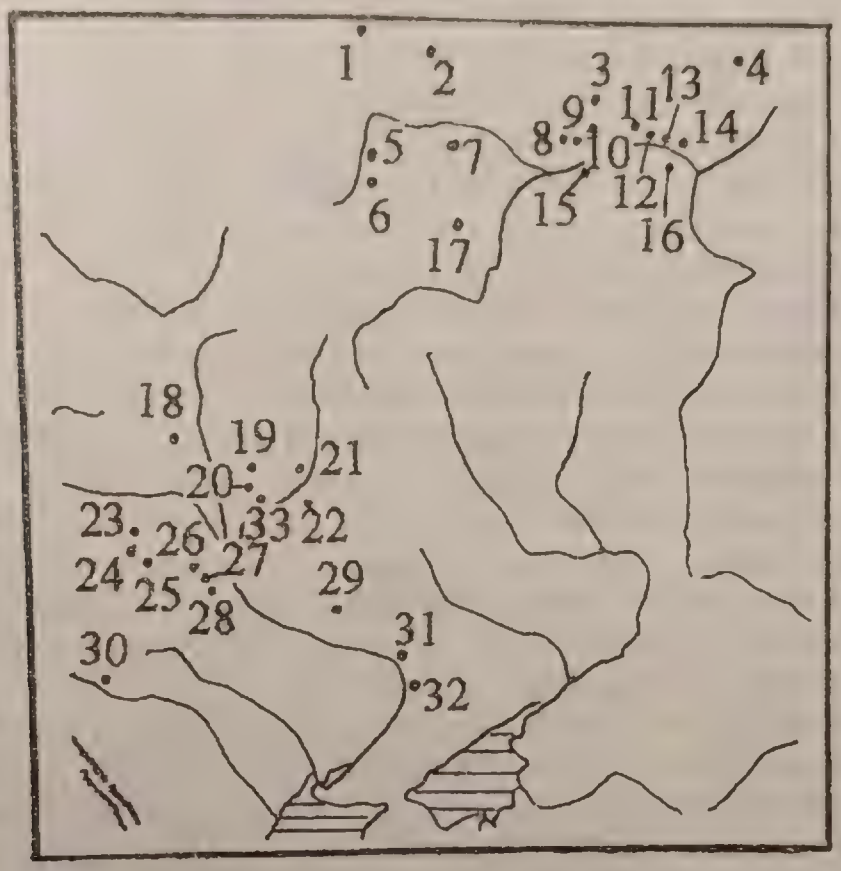

Рис. 42. Мезолітичні поселення Східної Європи з залишками житлових споруд. Нижнє Веретьє. 2. Колупаївка. 3. Дубовське пп. 11; 13, 23; 4. Бартинка пп. 1, 2; 5. Соболево. 6. Ієнєво. 7. Дмітровська. 8,9. Удільне пп. 10, 12; 10. Н.Стрельне. 11. Ясачне. 12. Шагунське. 13. Соколове. 14. Русько-Луговське. 15. Мальвище (Мальбище?). 16. Каби-копри. 17. Тихонове. 18. Берегова Слобідка. 19. Аврамів Бугор. 20. Бабулин Бугор. 21. Пісочний Рів. 22. Мураги. 23. Криниця. 24. Шепель. 25. Березно. 26. Прибор. 27. Рудий Остров. 28. Рудня. 29. В'язівок. 30. Молодове. 31. Ігрень. 32. Осокорівка. 33. Скиток.

Два наземні житла прямокутної форми розміром 10х6 м досліджені Л.В. Кольцовим [49] на Існіївському поселенні в Калінінському Поволжі. Воно мало каркасно-стовпову конструкцію; ямки в ґрунті вказують на те, що стовпи каркасу стояли або вертикально, або з нахилом до центру житла. В кожному із центру жител розчищено по два вогнища. Автор розкопок вважає, що тут ми маємо справу з наземними утепленими житлами.

Житло підпрямокутної форми розміром 5,5х2,5 м, трохи заглиблене в землю (0,3) досліджене Л.В. Кольцовим [49] на поселенні існіївської культури Дмитровське 1. В житлі горіло два вогнища, вихід із житла на південний захід, до старриці Волги. По периметру споруди виявлено кілька великих каменів. Житло функціонувало, на думку дослідника, в холодну пору року.

Матеріали про житла мезолітичної епохи середнього Поволжя і суміжних територій нещодавно узагальнив в спеціальній статті В.В. Нікітін [50]. За його підрахунками лише в Марійському Поволжі в 70-80-х роках досліджено більше 60 жител, в тому числі на Дубовських поселеннях XI, XIII, XXIII – відповідно 6, 4, 11 жител, Удельно-Шуменьких X і XII – 12 і 11, Шагунському 6, Ясачному – 5 жител та ін.

Для прикладу розглянемо три з них. Поселення Ясачне, житло 1 на східному березі озера з тією ж назвою поблизу с. Арзебеляк Звенигівського р-ну Марійської АРСР. Воно являло собою напівземлянку підпрямокутної форми 5,6х5 м, опущене в материк на 50 см. Простежено вихід до півночі. В центрі житла відзначене вогнище поперечником до 2 м, глибиною – 0,6 м. Долівка житла утрамбована, розчищено 23 ямки від стовпів глибиною до 30 см; розміщені вони, головним чином, по краю житла, а також північно-західному його кутку, де мабуть відгороджували якийсь «чуланчик».

Інші житла Ясачного по конструкції мало відрізнялись від житла 1. Можна лише зазначити, що в житлі 2 збереглі решітки дерев'яної обкладки його стін.

Дубовське XI поселення. Житло 1 теж мало напівземлянковий характер, чотирикутне в плані 9,6х5,2 м при глибині 0,4-0,6 м. Вихід із житла в східній стінці. Розчищено сліди п'яти вогнищ, 15 ямок від стовпів вподовж стінок житла і на його площі.

На поселенні Удільно-Шумецьке X житла розміщені двома паралельними рядами, сліди яких у вигляді западин збереглись і до наших днів. Напівземлянка 1 прямокутної форми 10,5х8,5 м, глибиною 0,6 м. Мала три виходи. Стінки котловану досить круті, укріплені дерев'яною обкладкою, на полу розчищено 100 ямок від стовпів, на яких тримався дах житла. В житлі було кілька вогнищ.

Ще раніше на Середній Волзі кілька мезолітичних жител дослідив А.Х. Халіков [51], в тому числі на Русько-Луговському і Каби-Копринському поселеннях. Русько-Лугівська напівземлянка мала підчотирикутову форму 6,8х4,2-4,7 м, при глибині 0,9-1,0 м; по її краях відзначені ямки від стовпів і сліди вугілля. В житлі було два вогнища трохи заглиблені в її долівку.

Каби-Копринське житло на р. Свіяга, що впадає в Волгу недалеко від Казані мало очевидно наземний характер. Воно відрізняється відносно великими розмірами – 12,8х13,6 м. В центрі – решітки вогнища вподовж житла і на його площі зафіксовано більше 30 ямок від стовпів.

Чотири житла розкопані Т.М. Гусенцевою [52] на поселеннях Баринка 1, 2 в межиріччі Ками і Вятки. На поселенні Баринка 2 житло №1 мало підквадратну форму 6х5 м при глибині 0,35 м, стінки досить похилі, дно рівне. В центрі – вогнищева яма глибиною 0,7 м, розчищено кілька ямок від вертикально вкопаних стовпів; вони створюють ряд, який тягнеться поперек житла. Автор розкопок вважає, що тут лежав коник двосхилої покрівлі. Вхід в житло знаходився в північного боку. Житло №2 мало підпрямокутну форму 7х4 м, заглиблено на 33-40 см. Вхід в нього в північно-західному кутку, в бік

річки. Вогнище горіло в ямі 2,4x1,85 м глибиною 0,58 м. В центрі житла 5 ямок від стовпів. Автор вважає, що житло мало шатрове перекриття. Житла із поселення Баринка I по конструкції близько стоять до описаних вище, їх глибина, однак, дещо більша ніж на поселенні Баринка 2, 0,7 і 0,55-0,62 м.

Житлові споруди мезолітичної епохи досліджені в східному Поонежжі. Тут на поселенні Нижнє Веретье житла були наземні, підпрямокутної форми розміром 40-50 кв. м. Виготовлені вони із жердин, нижні кінці яких заточені, очевидно, для забивання в грунт, перекривались мабуть шкірами тварин, придавлених по периметру житла каменями. В житлах відзначені сліди одного або двох вогнищ [48.- С. 34].

Житло значних розмірів (7,5x4 м) підпрямокутної форми, досліджене С.В. Ошибкіною [53.- С. 16-19] на Колупаївській стоянці в басейні Сухони. Воно мало наземний характер (заглиблено на 0,3 м) з вертикальними стінками очевидно заплетеним лозою і обмазані глиною, скупчення якої простежено вподовж стін. На площі житла розчищено три господарські ями, в тому числі із скупченням попелу очевидно від вогнищ.

В Карелії мезолітичні житла досліджені на поселеннях Повенецька 2 і 3 та Пегрема [48.- С. 28-29, 79]. Житло на поселенні Повенецьке 2 мало чотирикутну форму в плані розміром 5x3 м глибиною 30-40 см. Коридоровидний вихід шириною 1,2 м ішов на схід. Одне вогнище в центрі житла; сліди другого невеликого вогнища є і на виході в коридор. Дно споруди викладено каменем. Житло на Повенецькому поселенні 3 мало неправильно-прямокутну форму 8x4 м глибиною 30-45 см; коридоровидний вихід довжиною 1,7 м. Вогнище обкладено валунами.

На поселенні Пегрема 8 виявлено дві конструкції (?) з вогнищем в центрі. Їх розміри 6,5x2,5 і 4x3 м, опущені в материк на 0,2 і 0,45 м. В другому житлі зафіксовано 43 ямки від стовпів.

На півночі України, в Білорусії і суміжних територіях, крім описаних вище жител великих розмірів, виявлено також очевидно житлові споруди, але значно менші, спрощеної конструкції. Всі вони являють собою по суті лише рештки ям, в яких горів вогонь, чи туди був засипаний для обігріву житла жар і попіл від багаття, яке горіло десь за його межами.

Понад 30 таких «малих жител» на Волині і в басейні Десни наводить в своїх роботах Л.Л. Залізняк [54.- С. 138-140; 16.- С. 116-118], які датуються фінальнопалеолітичним і мезолітичним часом (Прибор, Пісочний Рів, Рудий острів, Криниця, Мураги та ін.).

На свідерській стоянці Прибор, наприклад, від цих об'єктів збереглися невеликі округло-овальні ями поперечником від 0,9 до 2,1 значної глибини – до 1,4 м. Приблизно такими ж розмірами характеризуються і всі рештки об'єктів цього роду на інших названих стоянках – від 0,3 до 3 м в поперечнику і глибині 0,2-1 м. Всі вони були спущені в материковий пісок із підгрунтя, їх заповнення складаються з темного вуглистого піску; зустрічаються крем'яні вироби, часто із слідами дії вогню на них.

Сім вогнищево-житлових ям дослідила Є.Г. Калечиць [73.- С. 20-30] на стоянках південно-східної Білорусії, зокрема в ур. Аврамів Бугор біля с. Нові Громаки Вотківського р-ну та ур. Бабулин Бугор біля с. Глибівка того ж району Гомельської обл. Вони переважно округлої форми поперечником від 2-х до 2,8 м, при глибині в середньому 0,6-0,7 м. Лише довжина одної з цих ям на Бабуленому бугрі дорівнювала 3,9 м, але, судячи з її конфігурації у вигляді вісімки можна думати, що в даному випадку тут злилося дві звичайні «малі» вогнищево-житлові ями.

Прямі аналогії описаним вище для Сх. Європи великим і малим житлам ми знаходимо і на суміжних територіях, зокрема, в Польщі, Німеччині. Про аналогії напівземлянці із Шепель на Волині серед свідерських пам'яток Польщі ми говорили вище. Багато там є

паралелей і нашим малим житлам. Значну кількість таких споруд дослідив, наприклад, Б. Грамш на поселеннях Юнсдорф поблизу Потсдама. Вони мають округлі обриси, поперечником від 2,5 до 3,8 м при глибині 0,35-0,9 м [55.- С. 13-14]. Прямі аналогії житлам із Юнсдорфа дослідник вбачає в «житлових ямах» Тинштоk над Федерзее, де досліджено 54 таких об'єкта, та інших місцях Німеччини, Швейцарії і Чехословаччини. Сліди наземного житла овальної форми розміром 2,8-1,6 м що дослідив Р. Шільд на стоянці Цалования в басейні Вісли. За залишками згорілих жердин воно реконструюється як конічна споруд типу куреня [56.- С. 52-76].

Наземні житла стовпової конструкції нещодавно відзначені на поселенні Дебки в Польщі, відомі вони в Пітсбургу (Шлезвіг-Голштинія), Горсте (Вестфалія) та ін. [57; 58].

Загальний огляд мезолітичних жител північно-західної Польщі в 1977 р. зробив З. Багневський [59], а трохи пізніше таку ж роботу для Північної Європи провів Г.П. Бланґкольм [60]. З. Багневський говорить про наявність на дослідженій ним території різних типів мезолітичних жител великих розміром по довжині до 5,6 м. (Бартків, Гродно) і малих поперечником 3-2 м, що бувають округлі і підпрямокутні в плані, наземні і напівземлянкові. В роботі Бланкгольма мова іде про житла із 29 поселень. Північної Європи (Дювензе, Мульберг, Улькеструп, та ін.). Основним типом тут були наземні курені довжиною 6-7 і шириною 3-5 м з вогнищем в середині. Деякі з жител (Дювензе, об'єкт 1) мали і більші розміри 9,5х8,4 м.

Такий, в загальних рисах, характер мали житла мисливського і мисливсько-рибальського населення лісової зони Сх. Європи (табл. 11; рис. 49). Як це було показано на конкретних матеріалах різноманітність і строкатість їх за рядом ознак дуже велика.

Більш глибокому розумінню решток жител, що їх ми відкриваємо на поселеннях мезолітичної епохи, в значній мірі допомагають дані спостережень над житловими спорудами первісних народів.

Етнографічні паралелі. Важливий вклад у вивчення жител первісних народів Євразійської Півночі і Далекого Сходу внесли В.І. Іхельсон, Л.Я. Штернберг та ін. Цікавий опис життя гіляків і айнів о. Сахаліну зробив у свій час і А.П. Чехов.

Багато важливих матеріалів про домобудування цих народів ми знаходимо і в більш пізніх, в тому числі і сучасних авторів [45; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68] та ін.

Дякуючи роботам цих вчених, ми тепер маємо певне уявлення про житло і техніку домобудування багатьох етнічних груп населення півночі Євразії. В тому числі палеоазійської сім'ї народів – чукчів, коряків, ітельменів, юкагирів та ін.; ескімосько-алеутської і тунгусо-манжурської груп-евенків, нанайців та ін.; самодійської-ненців, нганасанів, селькупів; фінно-угорської – саамів або лопарів, обських угрів, кетської групи та інших. Всі ці народи на час їх обстеження етнографами за рівнем соціально-економічного розвитку переживали здебільшого етапи пізнього кам'яного віку, хоча нерідко не без впливів цивілізації. Розкопками на древніх поселеннях ескімосів, коряків виявлені, наприклад, житла ще докерамічного часу, тобто мезолітичної епохи [64].

Основним типом жител у первісних Півночі і Далекого Сходу були каркасні споруди – наземні або напівземлянкові. У ескімосів та деяких інших народів існували також снігові житла – іглу [див. 62.- С. 95-97]. Оскільки в мезоліті Східної Європи сліди снігових жител простежити дуже важко, чи взагалі неможливо, на їх розгляді ми затримуватись не будемо.

Певної класифікації і типології житлових споруд первісних народів ще не вироблено. Виходячи з різних ознак, говорять, наприклад, про наземні і напівземлянкові житла, зимові і літні, округлі чи підпрямокутні в плані тощо. Але найбільш суттєвою, на наш погляд, ознакою, яку слід брати до уваги при класифікації цих споруд, мабуть є

конструкція каркасу, в зв'язку з чим етнографами виділяється три основні типи жител – чум, яранга і юрта.

Чум був, мабуть, найпростішою формою жител у народів Євразійського Заполяр'я. Виготовлявся він із жердин, поставлених по колу з нахилом до центру. Нагорі каркас зв'язувався або ж стійки вставлялись в рогатини на вершині деяких із них і теж скріплювались. Місцями до цих косопоставлених жердин ремінцями прив'язувались поперечини. Так виникав конічний каркас житла, який перекривався шкірами тварин, берестом, травою чи закладався дерном. В центрі чума горіло багаття, дим від якого виходив через отвір на вершині конусу житла. В таких житлах мешкало багато первісних народів північних регіонів Азії і Європи.

В Азії, зокрема в Заполяр'ї, на Далекому Сході, Сахаліні і Приамур'ї чумовидні житла досліджувались у гіляків [69], нганасан і селькупів [68.- С. 57], обських угрів [61] та ін. У селькупів чум називався кумар, у юкагирів – чандал. Чандали будували із тонких стовбурів модрин, поставлених по колу вершиною до низу [67.- С. 159-160]. Чумовидні літні житла ескімосів мали дещо іншу конструкцію; при їх споруджені ставились спочатку дві крокви на певній віддалі, на яких зверху кріпилася перекладина — «коник», а вже до нього похило приставлялись і закріплювались жердини. Цей каркас перекривався шкурами оленів і тюленів. В зв'язку з такою конструкцією це житло мало трохи видовжену форму. Такі ж наземні видовжені житла були також і в обських угрів і саамів. Цікаво, що в безлісній тундрі як будівельний матеріал широко використовувались китові і моржеві кістки та роги оленя. Щоб одержати з них стійку необхідної довжини, кістки зв'язувались шкіряними пасками, а роги після їх розпарювання і вирівнювання вставлялись один в один [62.- С. 100-101].

Із первісних народів Європи в чумах в давнину жили саами (лопарі) Кольського півострова і на півночі Скандинавії. Чум (куіт) саамів виготовлявся звичайним способом із дерева і перекривався травою, гілками і дерниною. Замість дверей навішувалась шкіра оленя. В центрі житла горів вогонь, над яким підвішувався казан. Долівка житла вистелялась хворостом і покривалась шкірами [70; 66.- С. 89].

Проаналізувавши великий етнографічний матеріал, Ю.Б. Сімченко [67.- С.285]. приходить до висновку, що наземні каркасні чуми були у мешканців Заполяр'я Євразії в літній час універсальним типом житла. А.А. Попов [65.- С. 155] виділяє сім різновидностей чумів – ненецький, селькупівський, кетський, тувинський та інші.

Нерідко при перекочовуванні чуми використовувались і в зимовий час: здебільшого вони були трохи заглиблені і обкладались дерном. В таких житлах, по А.В. Туголукову, зимою мешкали юкагири, ханти, селькупи, кети, тунгуси, якути та ін. Тунгуси називали їх голомо, а юкагири – канделе німе (зимовий будинок). Мабуть, близькі за побудовою і призначенням до голомо були і так звані вежі саамів [6.- С. 108].

Яранга зустрічається у народів Півночі порівняно рідше, ніж чум. Каркас яранги звичайно виготовлявся не із жердин, як у чумі, а із тонких прутів, що згиналися вгорі, створюючи купол. На відміну від конічного чуму стінки кранг були вертикальними, від чого місткість житла значно зростала. Яранги, як і чуми були в основному наземними житлами; перекривалися вони шкірами. В центрі, як і в чумі, горів вогонь, дим від якого виходив через отвір на вершині купола житла А.А. Попов [65.- С. 131] називає ці житла циліндричними на відміну від конічних чумів. На його думку, обидві ці типи жител для півночі були ідеальними, оскільки вони в хуртовину не заносились снігом. Як і чуми, яранговидні житла інколи мають, як наприклад, у кетів, обських угрів і нганасан не округлу в плані, а трохи видовжену прямокутну форму [61.- С. 90]. Причому видовженість

в яранговидних житлах виявлена буває помітно більше ніж у чумів, що випливає як з техніки їх виготовлення, так і будівельного матеріалу.

Юрта. У юрт деталі конструкції – прямовисні стіни і конічне перекриття – виявлені ще чіткіше, ніж у яранг. Ці житла частіше мали напівземлянковий характер і зверху прикривались дерном. На вершині даху у них був світло-димовий отвір. О зимовий час останній слугував і як вхід в житло. Спускалися тут по дерев'яному стовпу з зарубками. Крім того, юрти мали ще й літній вхід десь збоку у вигляді сіней. Юрти північних народів, звичайно, були зимовими житлами. Їх план мав округлі чи багатогранні обриси. Як це видно із малюнка В.І. Іхельсона інтер'єру коряцької юрти, це була досить капітальна споруда, виготовлена з товстих стовбурів дерева [див. 64.- С. 140]. Вся конструкція покрівлі трималася на системі стовпів і перекладин в середині житла. С підстави вважати, що коряцькі юрти споруджувались не без допомоги металевої сокири. Зовні юрта мала вигляд земляного сферичного горба. В центрі житла знаходилось вогнище, а попід стінками нари для спання.

В таких житлах з деякими особливостями в конструкції жили айни, ітельмени, коряки, юкагіри, алеути та ін.

Отже, за етнографічними даними серед жител первісних народів Євразії по конструкції каркасу виділяються більш примітивні споруди типу чумів з простою конічною формою, а також будови з більш складною циліндрично-куполовидною (яранга) і циліндрично-конічною (юрта) його формою. Відміни між ярангою і юртою нерідко простежуються, однак, слабо. Всі ці типи жител мають, звичайно, округлу форму, хоча зустрічаються і видовжені, підпрямокутні, бувають вони наземними і напівземлянковими. Перші використовувались здебільшого влітку, а другі були зимовими житлами. Напівземлянкові зимові житла видовженої форми дослідники часто називають просто землянки Останні, звичайно, мають прямокутну форму, прямовисті стінки і одно- чи двосхилий дах. Покриті дерниною і землею. За даними Ф. Нансена [71.- С. 36] в таких землянках розміром 8х4 м мешкали ескімоси. Вони будувались із дерева, каміння і землі. опускались в землю на 0,5 м і виступали на поверхні 1,5 м. Про видовжені в плані напівземлянки у кетів говорить і А.А. Попов [65.- С. 146]. Цікаво, що, як показали розкопки, в таких же житлах жили предки ескімосів так званої інітаукської культури і на початку нашої ери [62.- С. 12].

Деякі паралелі описаним етнографами житлам ми знаходимо і у мезолітичного населення Східної Європи, хоча про пряму тотожність, як побачимо далі, говорити і не доводиться.

Основні типи жител в мезоліті Східної Європи. Вище було описано матеріали понад ста жител мезолітичної епохи, що датуються періодом від XI до VI-V тис. до н. е. (табл. 11). Належать вони носіям різних культур, в тому числі, ще фінальнопалеолітично-ранньомезолітичним, наприклад, свідерській, рогалицькій, бутовській та ін., а також культурам пізнього мезоліту – кукрецькій, пісочноровській, дніпро-прип'ятській, іенівській та іншим (див. вище).

На жаль, методика інтерпретації житлових об'єктів розроблена в археології ще далеко не повно. В їх визначенні часто не виключається суб'єктивний момент, особливо при дослідженні споруд, що не мають чітких ознак штучної будови. Це, зокрема, можна сказати про об'єкти цього роду, представлені лише рештками вогнища та скупченням знахідок поблизу нього. Про наявність жител тут можна говорити лише умовно. Далеко не завжди можна провести і грань між наземними і напівземлянковими житлами, як і тимчасовими чи постійними. Для Зандрової зони України і Польщі Л.Л. Залізняк

[54.- С. 144; 16.- С. 122] відзначає присутність літніх жител типу чумів і прямокутних в плані куренів, а також зимових землянок.

Підводячи загальний підсумок дослідженням мезолітичних жител Східної Європи, можна сказати, що тут в цей час мали поширення різні їх типи. Серед них ми бачимо, зокрема, наземні і півземлянкові, округлі (округлоовальні) і підпрямокутні в плані споруди. Вони бувають різних розмірів – від 2,5-3 до 10-12 і більше метрів в поперечнику. Одні з них, безперечно, були довготривалими, інші ж, видно, функціонували, мабуть, дуже короткий час. Така різноманітність ознак, які є властиві нерідко одному і тому ж об'єкту, дуже утруднює проведення типологічної класифікації жител, як і територіального та покультурного їх поділу. Особливо важко щось певне говорити про конструкцію наземної частини цих жител, зокрема їх покрівлі.

Спираючись на фактичний матеріал розкопок та враховуючи данні етнографії, ми можемо говорити про наявність в мезоліті Східної Європи двох основних типів – чумовидні курені конічної форми та житлові споруди з вертикальними стінками і різною формою покрівлі. Як перші, так і другі були наземними або до певної міри заглиблені в грунт.

Чумовидні курені. До числа таких ми вслід за дослідниками (О.П. Черниш, Л.Л. Залізняк, О.Г. Калечиць), відносимо ті із розкопаних об'єктів, де виявлені лише решітки довготривалого вогнища (вогнищеві ями) із скупченням знахідок навколо них. Це, перш за все, житла (?) на поселеннях Молодове V, а також численні вогнища-ями «малих жител» Північної України – Прибор, Рудий острів, Пісочний рів, Бабулин Бугор. Розміри їх, звичайно, невеликі – до 3-х м (табл. 11). Про форму в плані цих споруд, проте, щось певне сказати важко. Вигляд чумовидних куренів був, мабуть, у трьох наземних житлових споруд із Соболівської стоянки в Ярославській обл., хоча останні мали досить значні розміри. Тож, очевидно, слід сказати і про житло із стоянки Тихонове в Волго-Окському басейні (табл. 11). Можливо, чумовидну форму мали і три (№2-4) із п'яти осокорівських жител.

Всього в межах Східної Європи сліди чумовидних наземних жител зафіксовані в 25 випадках (табл. 11).

Житла стовпової конструкції доцільно розглянути по двох групах: наземні споруди і напівземлянкові. Наземних жител цього підтипу на досліджуваній території виявлено більше десяти. Судячи з наявності ямок від стовпів вони мали вертикальні стінки. Рештки таких жител з одним або двома вогнищами на їх площі досліджені на поселеннях Ієнево, Каби-Копри, Нижнє Веретьє, Осокорівка (№5), Петрема, Соболево та ін. (табл. 11). Інколи тут відзначається до 30-40 ямок, по розміщенню яких можна встановлювати, що майже всі ці житла мали підпрямокутну форму , як правило видовжену, рідше підквадратну (Каби-Капри). Розміри цих наземних споруд різноманітні – по довжині від 4 до 13,5 м, при ширині в середньому 3-6 м (табл. 11). Більш певне щось про конструкцію цих жител сказати важко. Вони, мабуть, були здебільшого літніми житлами.

Напівземлянки виявлені на стоянках мезолітичної епохи Східної Європи в значній кількості, всього близько 60 (табл. 11). Це були зимові житла і мали більш капітальну будову. За обрисами плану переважна більшість цих жител мала теж прямокутну форму – квадратну чи помітно видовжену, і, як правило, двосхилу покрівлю. Серед таких споруд можна назвати житла із поселень Баринки 1, 2, Берегова слобідка, Дмитровське, Дубовське XI, XII, Колупаївське, Повенецьке, Русько Лугівське, Удельно-Шумецьке XIII, Шепель, Ясачне та ін. Розміри їх, як і наземних жител, різні – по довжині від 4-5 до 9-10 м, при ширині 2,5 до 8,5 м. Заглиблені в землю вони від 0,3 до 0,8 м. Тут виявлено по 1-2 (рідко більше) вогнищ, у багатьох випадках розчищені ями від стовпів, інколи по

кілька десятків, головним чином, вподовж будови. В процесі розкопок напівземлянок зроблено багато цікавих спостережень. Так, наприклад, в житлах Дубинського XI, Удельно-Шулецького поселень відзначено виходи (один, три) – у вигляді довгих сінець; в одному із жител Баринки розчищено східці. Стінки жител обкладались деревом або корою. По розміщенню ямок на площі жител Баринки можна дійти висновку, що їх покрівля, в одному випадку була двосхилою, а в іншому – конічною [52]. С.В. Ошибкіна [53], виходячи із характеру ямок, вважає, що стінки житла Колупіївського поселення були вертикальними, сплетені з лози і обмазані глиною; залишки останньої простежуються в завалі. Очевидно, вертикальні стінки були і в більшості жител досліджених В.В. Нікітіним [50]. У всіх цих напівземлянкових житлах стінки і покрівля становили собою окремі їх конструктивні частини.

В світі сказаного вище про житла первісних та викопані об'єкти цього роду в мезоліті Східної Європи ми можемо більш детально охарактеризувати і тип жител Ігренського поселення, які були прямостінні, зокрема в заглибленій частині: їх розміри в поперечнику досягають до 10 м, за цими та іншими ознаками можна говорити, що в даному випадку ми маємо справу з житлами, які за конструкцією і формою близько стоять до напівземлянкових юрт коряків, юкагирів, айнів та інших первісних народів [64; 67; 68]. Про те, що ми в даному випадку дійсно маємо справу саме з такою формою будови говорить і ряд інших ознак, в тому числі значна глибина котловану, конічно-куполовидна форма покрівлі тощо. При чому, враховуючи розміри ігренських землянок, важко припустити, щоб перекриття тут мало чисто конічну форму як у зимових будинках тунгусів чи юкагирів (голомо, кандале, німе). Для цього мешканцям треба було б заготовлювати деревину довжиною не менше 5 м і відповідної товщини, що при тодішній техніці деревообробки важко вважати можливим. Отже, покрівля ігренських землянок мала «ламаний» характер і виготовлялась із жердин значно коротших, кінці яких лежали на стінах житла і на конструкції із стовпів в його середині, як це ми бачимо в коряцькій юрті.

Юртовидні житла ігренського поселення становлять, очевидно, окремий тип цих споруд, прямих аналогій яким серед пам'яток мезоліту Східної Європи ми не знаходимо.

Планування поселень. З проблемою первісного житла нерозривно пов'язується і питання характеру поселень, їх розмірів, планування, а також періодів та періодичності функціонування, їх соціального статусу тощо.

З етнографічних даних відомо, що всі ці фактори в значній мірі залежать від ряду причин – способу ведення господарства, кількості харчових запасів у природі, пори року і т. ін.

Що стосується розмірів і планування поселень у народів Півночі Євразії, то вони бувають далеко не однаковими. Острожки ітельменів, наприклад, складалися, звичайно, з одного чи кількох жител, погости саамів – із 4-12 [72; 66.- С. 87], а поселення коряків Онежського побережжя включали навіть до 20 жител [61]. Літні стійбища кетів нараховували 2-7 чумів, а зимові лише 1-2 [63.- С. 80]. Розміщуються житла на поселеннях по-різному – безсистемно або створюючи ряд [66.- С. 86].

Матеріали розкопок мезолітичних поселень Східної Європи показують, що в галузі їх розмірів і планування вони мають ті ж характеристики, як і етнографічні об'єкти цього роду. Правда, дані у нас здебільшого дуже фрагментарні. Повністю (?) розкопаних поселень - одиниці (Ігрень, Осокорівка, Рудий Острів на ін.). Добре визначений план і кількість жител і на деяких поселеннях Середньої Волги. За цими та іншими джерелами можна говорити, що мезолітичні поселення Східної Європи мали різну кількість жител – від 1-2 до 10-12 (табл. 11), а їх планування теж бувас або безсистемне, або житла тут

розміщувались по колу чи вряд. В Осокорівці, за даними І.Ф. Левицького, п'ять жител розміщувались навколо «дворика» поперечником 20-22 м. На Ігренському поселенні десять жител створювали один ряд вподовж р. Самари, а поселення Удельне-Шумецьке X мало дворядне планування.

Не виключена можливість, що розміри мезолітичних поселень Східної Європи коливалась і від пори року, як це простежено за етнографічними даними та за матеріалами деяких культур інших територій Європи. Про різні розміри виробничих колективів культури Маглемозе в Данії пише, наприклад, О. Грон [81], коли на окремих поселеннях мешкало взимку не більше двох сімей, а влітку і восени – від 5-6 до 15-20 сімей.

На завершення розгляду проблем первісного житла і поселень скажемо ще кілька слів про їх соціальний статус.

Згідно етнографічних даних, в житлах первісної епохи могли мешкати одна чи кілька сімей. Взимку під одною покрівлею інколи могла зібратись значна кількість мешканців [66.- С. 93; 62.- С. 94]. Ф. Нансен [71.- С. 36] відзначає факт, коли в півземлянці ескімосів розміром 32 кв. м мешкало вісім сімей, всього 38 чоловік, тобто житлова площа дорівнювала менше одного метра на чоловіка. Влітку тут, однак, кожна сім'я з 3-7 чоловік мала своє житло.

Таким чином, статус розглянутих мезолітичних жител Східної Європи з точки зору їх використання був неоднаковий. В чумовидних «малих» наземних житлах з вогнищевою ямою в центрі (Прибор, Рудий Острів, Пісочний рів, Аврамів бугор та ін.) мешкала, як це думають Л.Л. Залізняк [54] і Є.Г. Калечіц [73], одна мала сім'я. В наземних житлах (Ісаєво, Каби-Копри та ін.), що мали значні розміри і де розчищено до 2-3 вогнищ, розміщувалось, напевне, по кілька малих сімей. Ще більше підстав допускати багатосімейних склад мешканців зимових жител – юрт, землянок та утеплених яранговидних споруд Ігренського типу.

Якщо основною роллю сім'ї в суспільстві було продовження роду людського та виховування дітей, то мешканці поселення в первісному суспільстві виступають, перш за все, як виробничий колектив. Розміри останніх в залежності від основного способу ведення господарства бувають далеко неоднакові. У мисливських народів, що вели досить рухливий образ життя, кількість мешканців на поселеннях, а отже і в складі виробничого колективу значно менша, ніж у племен, де важливу роль відігравало рибальство, а пізніше і морський промисел. Тут поселення були відносно багатолюдними. За даними спостережень Б.О. Долгих виробничий колектив у нганасан і юкагирів, основне заняття яких було полювання на північного оленя, становив 25-30 чоловік (див. Сімченко [67.- С. 185]). Про такі ж розміри мисливських колективів інших первісних народів говорить і В.М. Массон [74.- С. 135].

Населення рибалок і мисливців побережжя морів і великих рік вело більш стаціонарний образ життя. Як говорить Г.В. Стеллер, ітельмен не любить пересуватись, а віддає перевагу місцю, де він народився. Значну стабільність поселень у селькупів з побережжя ріки Тім (приток Обі) відзначає Е.Д. Прокоф'єв [75]. Довготривалим були у місцях багатих на морських тварин і поселення ескімосів [62.- С. 87]. Певна осілість була властива і гілякам Сахаліну, які все літо жили біля рибних річок, лише на зиму перебирались подалі від берега [69.- С. 20]. Про таку ж сезонність поселення у саамів Кольського півострова говорить і Лук'янченко [66.- С. 86], а Леонт'єв [76.- С. 20] – у коряків.

Кількість населення на довготривалих поселеннях рибалок і мисливців побережжя морів і великих річок значно більша, ніж на стійбищах бродячих мисливців. Поселення ескімосів Азії і Америки включають, наприклад, по кілька сот мешканців, а в середньому

122-165 чоловік [62.- С. 114]. Такі ж багатолюдні були, за даними О.П. Окладнікова, і поселення «збирачів ларів моря» Далекого Сходу і Сахаліну.

Виходячи із цих спостережень етнографів, можна допускати наявність і в мезоліті Східної Європи тимчасових і більш довготривалих поселень. Серед перших, очевидно, слід розглянути ті з них, де представлені чумовидні житла, зокрема Північної України і Східної Білорусії. В той же час такі поселення як Ігренське на Дніпрі, Дубовські, Удельно-Шумецькі, Ясачні на Середній Волзі були безперечно більш стаціонарними. Житла на деяких із них, якщо судити по їх продуманому завдалегідь плануванні, були побудовані в один і той же час.

Виникнення таких відносно великих довготривалих поселень, безперечно, слід пов'язувати з великими запасами в регіоні продуктів харчування, зокрема, риби в річках і заплавних озерах, різних об'єктів збиральництва та полювання навколо них. Якщо орієнтуватись на досить низькі «норми» житлової площі в зимовому житлі первісних народів – 1-2 кв. м на одного чоловіка (див. вище), то мезолітичні довготривалі поселення тут, як і у північних народів, мали не менше кількох сот жителів.

Зауважимо, що приклади рибацько-мисливських поселень значних розмірів відомі і за межами Східної Європи, зокрема, на Дунаї. Ми маємо на увазі, перш за все, унікальне поселення рибалок Лепінський Вір в районі так званих Залізних воріт (кол. Югославія).[4] Тут розкопками Д. Срейовича [77] розкрито добре сплановане поселення, в яких мешкало як мінімум 150-200 чоловік.

Поселення, аналогічне Лепенському Віру, але значно гіршої збереженості, досліджено тим же автором на терасі Власац поблизу Лепенського Віру [77;78]. Д. Срейович вказує на ряд аналогій досліджених довготривалим поселенням на території Румунії – Куїна Туркулуй, Ветерані, Ікона та інші, де представлені здебільшого, однак, лише стаціонарні вогнища з кам'яною обкладкою, подібні до Лепенського Віру.

З точки зору будівельної техніки і досконалості житла Подунав'я, безумовно, дуже відрізнялись від напівземлянок Східної Європи, але в часі вони в значній мірі співіснують з ними.

В світлі сказаного вище Ігренське поселення, що є предметом дослідження в даній роботі, було довготривалим і зимовим. Кожне із жител в зимовий час тут могло вміщувати 30-40, а можливо, і більше чоловік; в цілому ж тут взимку мешкало кілька сот чоловік, що складали один чи кілька виробничих колективів.

Література

1. Пидопличко И.И. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К. 1969

2. Палеолит СССР. – М., 1984

3. Миллер М.А. Памятники родового общества на Игреньском полуострове // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1935. – №9-10.

4. Добровольский А.В. Восьма Ігренська неолітична стоянка // АП. – 1949. – Т.2.

5. Лепикаш Л.А. Материалы комплексной экспедиции в районе Днипрельстану. – К., 1934.

6. Телегин Д.Я. Опыт статистического определения индекса родственности неолитических комплексов по элементам орнамента // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. – М., 1977. – С. 59-64.

7. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. – К., 1982. – 252 с.

8. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К., 1982. – 174 с.

9. Даниленко В.М. Кам'яна Могила. – К., 1986. – 151 с.

10. Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды второй конференции АИЧП. – М., 1934. – Вып. 5. – С. 114-183.

11. Формозов А.А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. – М., 1959. – 116 с.

12. Бадер Н.О. О соотношении культур верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа // СА. – 1961. – №4. – С. 9-25.

13. Яневич А.А. Мезолит и неолит Крыма: Автореф. дис. канд. дис. – К., 1987. – 16 с.

14. Смолянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. – К., 1990. – 105 с.

15. Рудинський М.Я. Передісторичні розшуки у північно-східній Черніговщині // Короткі звідомлення ВУАК за 1921 р. – К., 1926. – С. 13-32.

16. Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991. – 157 с.

17. Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К., 1975. – 153 с.

18. Мацкевой Л.Г. Мезолит запада Украины. Автореф. дис. д-ра ист. наук. – М., 1990. – 32 с.

19. Дворянинов С.А. О типах древнейших трапециевидных микролитов на юге Украины // Орудия каменного века. – К., 1978. – С. 32-35.

20. Ефименко П.П. Мелкие кремневые орудия геометрических форм и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранненеолитического возраста // Русский антропологический журнал. – М., 1924. – Вып. 3/4. – №13. – С. 211-228.

21. Рудинський М.Я. До питання про мезолітичні культури на Вкраїні // Антропологія. – К., 1928. – С. 152-189.

22. Рудинський М.Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеоетнологічних вивчень в межах УРСР // Антропологія. – К., 1931. – С. 73-94.

23. Воеводский М.В. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК. – 1950. – №31. – С. 96-119.

24. Станко В.Н. Типы памятников и локальные культуры Северного Причерноморья // МИА. – 1972. – №185. – С. 252-261.

25. Мацкевой Л.Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма. – К., 1977. – 163с.

26. Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. – К., 1984. – 119 с.

27. Телегин Д.Я. О культурных областях в мезолите юга Украины // Всесоюзное совещание по проблеме «Человек и природа в древнем каменном веке». – Тбилиси, 1990. – С. 44-47.

28. Телегін Д.Я. Про культурно-етнографічні спільності на півдні України в мезоліті: їх генезис та участь у неолітизації регіону // Археологія. – 1999.

29. Станко В.Н. Мезолит северо-западного Причерноморья. Автореферат канд. дис. – К., 1967. – 16 с.

30. Балер Н.О. Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита // СА. – 1965. – №4. – С. 3-28.

31. Яневич А.А.К проблеме западных генетических связей раннего мезолита горного Крыма // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1990. – С. 27-28.

32. Векилова Е.А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА. – 1971. – №173. – С. 117-161.

33. Телегин Д.Я. Мезолит Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры // МИА. – 1966. – №126. – С. 99-107.

34. Балакін С.А. Мезолітичне поселення в ур. Бурлаків Яр на Дністрі // Археологія. – 1986. – №53. – С. 37-47.

35. Станко В.Н. Мирное. Проблемы мезолита Северного Причерноморья. Автореф. дис. д-ра ист. наук. – К., 1983. – 54 с.

36. Праслов Н.Д. Некоторые специфические формы каменных орудий мураловской палеолитической стоянки // КСИА. – 1972. – 131. – С. 70-77.

37. Кротова А.А. Поздний палеолит Северного Донца и Приазовья // Автореферат канд. ист. – К., 1985. – 16 с.

38. Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра // Автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1989. – 16 с.

39. Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами на русской равнине // КСИА. – 1983. – С. 55-61.

40. Taute W. Die Steilspitzen – Gruppen im nordlichen Mstteleurope. – Koln, 1958. – 326 S.

41. Левицький І.Ф. Розкопки палеолітичної стоянки на балці Осокоровій в 1946 р. // АП. – К., 1949. – Т. 2. – С. 289-291.

42. Веклич М.Ф. Стратиграфия лесовой формации Украины и соседних стран. – К., 1968. – табл. 73.

43. Бибикова В.И. Фауна из навеса Фатьма-Коба // КСИА. – 1959. – №8. – С. 122-134.

44. Дмитриева Е.Л. Фауна крымских стоянок Замиль-Коба и Таш-Аир 1 // МИА. – ё960. – №91. – С. 166-188.

45. Косвен М.О. Очерк истории первобытной культуры. – М., 1953. – 213с.

46. Telegin D., Okhimenko G. A Dwelling of the Swiderian Culture from Malaya Osnitsa in Woihynia (Ukraine) // Tanger Points cultures in Europe. – Lublin, 1999.

47. Kozlowski I., Kozlowski S. Tpoka kamiena na ztmiach Polskich. – Warszawa, 1977. – 388 s.

48. Мезолит СССР. – М., 1989. – Т. 1. – 35 с.

49. Кольцов Л.В. О сезонном функционировании мезолитических стоянок // СА. – 1985. – №3. – С. 25-36.

50. Никитин В.В. Культура позднемезолитического населения левобережья средней Волги // Археологические работы 1980-1986 годов в зоне Чебоксарского водохранилища. – Йошкар-Ола, 1989. – С.7-40.

51. Халиков А.Х. Мезолит среднего Поволжья // МИА. – 1966. – №126. – С. 185-187.
52. Гусенцева Т.М. Новые мезолитические поселения в междуречье Камы и Вятки // СА. – 1981. – №3. – С. 130-147.
53. Ошибкина С.В. Мезолит бассейна Сухони и Восточного Прионежья. – М., 1983. – 293 с.
54. Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989. – 173 с.
55. Gramsch B. Das Mezolithicum im Fachland zwischen Elba und Oder. – Berlin, 1973. – 172 S.
56. Prahistoria ziem Polakich. – T. 1. – Warszawa, 1975. – 457 s.
57. Domanska L. Kaukasko-nadczamomorskie wsorze Kyiturowe w rozwoyu Poznomezolitycznych spoleczenstw nizu Strefy Pogranicza Europy Wschodniey i Srodkowey. – Inowrazlaw, 1990. – 96 S.
58. Swabedissen H. Die mittlere Steinzeit westlichen Norddeitschland. – Neumunster, 1944. – 70 S.
59. Bagnewski Z. Mezolityczne obiekty mieszkalne i gospodarcze z terenu Polski poludniowo zachodnige // Archeologia Polsra. – 1977. – T. 22. – S. 35.
60. Blankholm H.P. Maglemose kulturen hittam grundvis // Arboger. – 1984. – S. 61-77.
61. Соколова З.И. К истории жилища обских угров // СЭ. – 1957. – №2. – С. 88-100.
62. Файнберг Л.А. Общественный строй эскимосов и алеутов. – М., 1964. – 256 с.
63. Алекслеенко В.А. Кеты: историко-этнографический очерк. – Л., 1967. – 259 с.
64. Василевский Р.С. Происхождение и древняя культура коряков. – Новосибирск,1971. – 201 с.
65. Попов А.А. Жилище // Историко-этнографический атлас Сибири. – М.-Л., 1971. – С. 131-226.
66. Лукьянченко Т.В. Материальная культура саамов Кольского полуострова конца XIX-XX вв. – М., 1971. – 162 с.
67. СимченкоЮ.Б. Культура охотников на оленей Северной Азии. – М., 1976. – 310 с.
68. Туголуков В.А. Кто вы, юкагиры? – М., 1979. – 149 с.
69. Штернберг Л.Я. Гиляки. – М., 1905. – 131 с.
70. Лопари. – М., 1928. – 10 с.
71. Нансен Ф. На крайнем Севере, жизнь эскимосов. – М.-Л., 1926.
72. Крашенинников С.П. Описание земли Камчатки. – М.-Л., 1949. – 840с.
73. Калечиц Е.Г. Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии. – Минск, 1987. – 156 с.
74. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л., 1976. – 187 с.
75. Прокофьев Е.Д. К вопросу о социальной организации селькупов // Труды Института этнографии. – 1952. – XVIII.
76. Леонтьев В.В. Этнография и фольклор коряков. – М., 1983. – 130 с.
77. Срejobut D. Лепенскі Вир. – Београд. – 1969. – 325 с.
78. Срejobut D. Летица З. Blacau. – Београд. – 163 с.
79. Панкрушев Г.А. Мезолит и неолит Карелии. – Л., 1978. – 112 с.
80. Ксендзов В.П. Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья. – Минск, 1988. – 132 с.
81. Gron D. Seasanal Wariation in Maglemosian Graup Size and Strulture // Current Anthropology. – V. 28. N3. – P, 303-317.

Наукове видання

Телегін Д.Я.

Ігренське поселення на Подніпров'ї
та проблема житлобудування в мезоліті
Східної Європи

Монографія

Редактор
В.О. Манько
Технічний редактор
С.Б. Омельченко

Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 47 від 28.04.2000.
Підписано до друку 20.02.2002. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 7. Ум. фарбовідб. 7.
Наклад 1000 прим. Зам. № 397.

Луганська археологічна експедиція.
http://www.arch.lg.ua
Видавництво "Шлях".
91015, м.Луганськ, кв.Зарічний, 16/95.
Тел.: (0642)32-04-45.

Видруковано типографією видавництва "Шлях".